

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192863

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—881—5-8-74—15,000.

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. **M83** Accession No. **M386**

Author **S46 G**

Title **शिरोडकर, गि. के.**

वाल्मीकि.

This book should be returned on or before the date last marked below.

गालुबोट

[गोमंतकाच्या पार्श्वभूमीवर आधारलेली कादंबरी]

लेखक-ना. के. शिरोडकर

किंमत २॥ रुपये

प्रकाशन काल.....एप्रिल १९४१

—प्रकाशक—

शेठ हिरजी मोहनजी

शंकरबारी लेन, मुंबई २

चित्रकार : कमल काटकर

—मुद्रक—

जयराम दिपाजी देसाई,

राष्ट्रवैभव प्रेस, गिरगांव, मुंबई ४

श्री. ना. के. शिरोडकर

यांचीं प्रकाशित पुस्तकें—

१ समईतील ज्योत !				नाटिका
२ नवें जहाज				कथासंग्रह
३ पांखर			वेष्ट्याव्यवसायविषयक	कादंबरी
४ मातीचें घर !	काश्मिरच्या	पार्श्वभूमीवर	आधारलेली	कादंबरी
५ किमया				रूपान्तरीत कथासंग्रह
६ गालबोट		गोमन्तकाच्या	पार्श्वभूमीवर	आधारलेली कादंबरी

ऋण

...कांहीं वर्षापूर्वींची गोष्ट आहे. त्यावेळीं एका सुविख्यात अमेरिकन फिल्म कंपनीचा नुकताच मुंबईत येऊन दाखल झालेला इंग्रजी भाषेतील एक अतिसुंदर बोलपट माझ्या पहाण्यांत आला होता. त्या बोलपटाला कथानक असं फारसं नव्हतंच. आणि जें थोडंबहूत होतं त्यांतील डोळ्यांना दिपवून सोडणारें निसर्गरम्य वातावरण व भावनेला उद्दीपीत करून सोडणारे चमत्कृतिजन्य नाट्यप्रसंग यांचा माझ्या मनावर झालेला आत्यंतिक परिणाम याचं दृश्यफल म्हणजेच ही कादंबरी होय. तंत्रवादी टीकाकारांनीं प्रादेशिकतेच्या दृष्टीनं या कादंबरीकडे पाहूं नये असं त्यांना आधींच सुचवून ठेवावसं वाटतं. या कादंबरीचा आणि महाराष्ट्राचं नंदनवन म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या गोमंतकाचा कांहीं संबंध आला असेल तर तो पार्श्वभूमीच्या दृष्टीनं, प्रादेशिकतेच्या खऱ्या अर्थानं नव्हे...

लेखक.

साक्षीदाराचें प्रयाण

१

नदीच्या त्या अस्मानी रंगाच्या पायघडीवरून मंद मंद पावलं टाकीत हळदोण्याकडून आलेली ती होडी पणजी बंदराकडे तोंड करून चालली होती. बांधाच्या एका कडेन तिचं तें प्रयाण चालू होतं. तांडेल वल्हे मारीत आणि त्यामुळें इतका वेळ संथ असलेला खाऱ्या पाण्याचा तो निरुंद जलमार्ग चुळबुळ करूं लागे. साहजिकच बांधावर रांगेन उभी असलेलीं तीं झाडझुडपं व त्यांवर बसून विश्रांती घेण्यांत निमग्न झालेले पक्षी ती चुळबुळ ऐकत नि दचकून जात. कुणी तो भयप्रद इषारा मानून बसल्या जागेवरून भुर्कन् पळ काढीत. तर कुणी 'कुई-कुई' अगर 'क्येरांव क्येरांव' असे भिन्न स्वरूपाचे आवाज काढून आपला धीटपणा प्रगट करीत—

आकाशांत एका बाजूला तांबडं फुटलं होतं. त्यामुळे अंधाराचं पृथ्वीतलावरील वर्चस्व हळुहळू नष्ट होण्याइतकी शंका घ्यायला साधार पुरावा मिळत होता. चांदोबाला घरची ओढ लागली होती. सारी रात्र नभोमंडळांत गस्त घाटून दमल्याभागल्यामुळे त्याला तशी ओढ लागणं हें अस्वाभाविक नव्हतं. तो निसर्गावरचा चाकर असला तरी पृथ्वीचा एक वाटाड्या होता. साहजिकच त्याला उत्साहहीन पाहून तितक्यांत सृष्टीचीही गाढ तन्मयता भंग पावली.

शेजारच्या एका किनाऱ्यावर एकोशी गांव वसलं होतं. मार्गे डोंगरटेकडी व समोर खारी नदी व मध्ये छोटी छोटी घरे नि झोंपड्या अशी त्या गांवची रचना होती. सह्याद्रीच्या पायथ्याशी वसलेल्या गोमन्तकाचा—तें खेडं म्हणजे—एक नयनरम्य साज होता. त्या चिमुकल्या प्रांताची ती शोभा होती. नारळीच्या बागांतून जसं त्या गांवचं सौंदर्य उठून दिसत होतं, तसंच खाऱ्या मासळीचा गांवभर वास सुटल्यामुळे तेथील ठळक अशा एका व्यापारधंद्याची व त्यावर उदरनिर्वाह करणाऱ्या तारी लोकांच्या दाट वस्तीची अंधुकशी कल्पना येत होती. नदीच्या पृष्ठभागावर पन्हेळ तरंगत होते. पहिला कोंबडा नुकताच आरवला होता. लोक अजुन जागे झाले नव्हते.

नाहीं म्हणायला हळर्णवाड्यांतील एका चिरेबंदी घरांतील सोप्यावर क्षणापूर्वी कुणीतरी उठून दिवा लावलेला होता. दिवा पेटविलेली व्यक्ति अंथरूणावर बसली होती. त्या व्यक्तिकं नांव बेतू. दिवस थंडीचे असल्यामुळे त्यानं शरिराभोंवतालीं कांबळ पांघरली होती. क्षणांत त्यानं उशीजवळ पडलेलं फोलीन उचललं. त्यांतून एक विडी काढून

घेतली. पुन्हां तें फोलीन जागच्या जागेवर ठेवून दिलं. तो उठून उभा राहिला. दिव्यापाशीं गेला. आणि हातांतील विडी त्यावर पेटवून त्यानं ती तोंडांत धरली. तो सोप्याबाहेर पडला. जवळच नदीला लागून पुरुषभर उंचीची धड होती. त्या धडेखालीं जाऊन नेसण वर करीत तो x x x x बसला.

पांच मिनिटांनंतर तो पुन्हां वर आला.

घराच्या मागील दारीं तीन दगड मांडून त्यांची चूल बनविली होती. तीवर छानाला पाणी तापविण्यासाठीं मातीची एक मडकी ठेवली होती. आंत थंड पाणी होतं. तिथं जातांच त्यानं चुलींतील राखेंतून एक कोळसा उचलून घेतला. त्यानं दांत साफ केले. जवळचा तांब्या घेऊन तो मडकींतील पाण्यांत बुडविला आणि तो बाहेर काढून त्यांतील पाण्यानं तोड धुवायला सुरवात केली.

तोंच कुणाचं तरी खांकरणं त्याच्या कानांवर आलं. त्यानं समोर दृष्टि फेंकली. शेजारच्या घरांतील गुरांच्या गोठ्यांत एक म्हातारी बाई शेण नेण्यासाठीं आली होती. काळोखामुळें त्या बाईचा तोंडवळा जरी बेतूला स्पष्ट दिसला नाहीं, तरी तिच्या आकृतीवरून ती कोण असावी हें त्यानं तेव्हांच ओळखलं. त्यानं हांक मारली—“दुगूआका !”

म्हातारीनं ‘ओ’ दिली. कोण म्हणून चौकशी केली. उत्तर मिळतांच तिनें विचारलं—“इतक्या पहांटेला रे कां उठलास बेतू ? कुठं बाहेर-गांवीं वगैरे जायचं आहे कीं काय ?”

“होय !”

“कुठें ?”

“म्हापशाला !—”

“—आणि इतक्या सकाळीं ?—”

“सहाच्या आंत म्हापशाला जाऊन पोंचायचं आहे मला !”

“कां रे ?”

“पोंबुपेंच्या दुमिंग भाटकारावर त्याच्या मुणकाऱ्यानं केलेल्या खटल्याची आज म्हापशेच्या कोर्टांत सुनावणी होणार आहे ! तुला ठाऊक आहे ना तें मागचं प्रकरण ?—”

“—आहे माहित ! मोठा हलकट आहे तो दुमिंग ! पशू मेला ! नात शोभेल अशा पोरीवर बलात्कार केला म्हणे या सैतानानें ! आणि तोहि आपल्याच भाटांत रहाणाऱ्या एका गरीब मुणकाऱ्याच्या पोरीवर—”

“—पण मला नाही वाटत त्या मुणकाऱ्याला न्याय मिळेल असं—”

“कां बरं ?”

“त्याला कारण आहे ! दुमिंग पडला भाटकार ! लाखों रुपयांचा धनी ! त्यानं केवढाही मोठा गुन्हा केला तरी पैशांच्या जोरावर त्याला तो पचवून टाकणं अशक्य नाही ! मुणकारी करून करणार काय ? घरांतील भांडीं कुंडीं विकून हा कोर्टाची पायरी चढणार ! उद्यां ती संपली, कीं पैसा नाहीं म्हणून बोंबलत सुटणार ! आणि पैसा नाहीं तिथं न्याय नाहीं, ही तर दुनियेची रीत—”

“खरं आहे ! पण कायरे बेतू, तुझा काय संबंध या प्रकरणांत ?—”

“वाः ! मी तर साक्षीदार आहे या खटल्यांत—”

“कुणाच्या बाजून ?”

“दुर्मिग भाटकाराच्या—”

“म्हणजे तू त्या मुणकाऱ्याविरुद्ध साक्ष देणार ?”

“अर्थात् !”

“आणि ती कां ?”

“पैशासाठी !”

“एकूण खोटी साक्ष देणार तर तू ?”

“खरं सांगू का तुला दुगूभाक्का, माझ्या दृष्टीनं खऱ्याखोट्याला मुळीं महत्त्वच नाही ! मी फक्त जाणतो पैसा ! आणि तो मला पाहिजे आहे—”

“म्हणून रे कांय, असले धंदे करायचे ? एकाद्याविरुद्ध खोटी साक्ष द्यायची ? बाकी तुला कोणत्याही गोष्टीचं सोयर ना सुतक म्हणा—”

“अलबत !”

“बरं आहे बाबा, तुझा तू समर्थ आहेस !! जरा जपून वाग म्हणजे झालं—” इतकं बोलून ती शेण गोळा करण्यासाठी खाली वांकली. जमा केलेलं शेण तिने घेऊन आणलेल्या एका टोपलीत भरलं आणि ती टोपली डाव्या हाताच्या तळव्यावर धरून ती गोठ्याबाहेर पडली.

बेतू पूर्वीच घरांत येऊन कपडे करून लागला होता. एक मळकट असं धोतर, वर गंजिफ्राक, त्यावर खाकी कपड्याचा कोट, डोवयाला घडीची काळी टोपी व पायांत वहाणा, एवढी तयारी होतांच त्यानं सोप्यावरील दिवा घालविला. उद्यां पहाटेला आपण म्हापशाला निघून

जाणार असल्याचं त्यानं आदल्या रात्रीच आपल्या घरांतील मंडळींना सुचवून ठेवलं असल्यामुळे, त्यांची आतां झोंपमोड करण्याची त्याला मुळी गरजच नव्हती. त्यामुळे विशेष हालचाल न करितां तो तडक घराबाहेर पडला.

त्याची म्हापशाला जायची पायवाट जवळच्याच एका डोंगरमाथ्यावरून गेली होती. ती तो चढूं लागला.

आतां अंधाराचं प्रमाण बरंच कमी झालं होतं. तो घाईघाईनं पावलं टाकीत होता.

दुर्मिग भाटकाराच्या बाजूनें आज खटल्याचं काम चालविणाऱ्या वकिलाची म्हापशाला जाऊन त्याला भेट घ्यायची होती. आपण कोर्टांत द्यायच्या साक्षीची पूर्वतयारी म्हणून बेतूलाही या भेटीचा बराचसा उपयोग होणार होता. आणि ही कामगिरी सकाळीं ७ च्या आंत त्याला उरकून घ्यायची होती. तसा त्याला दुर्मिग भाटकाराचा हुकूम होता. आदल्या रात्री वकिलसाहेबांना उद्यां देण्यासाठीं म्हणून दुर्मिग भाटकारानें त्याच्यापाशीं पोर्तुगिजमध्ये लिहिलेली एक चिठ्ठीही पण दिली होती. ती घेऊन तो आतां पुढील तयारीकरितां चालला होता.

तो जात होता त्याच्या दोन्हीही बाजूला मोठमोठाले काजूंच्या झाडांचे मळे पसरले होते. एकाद्या तपस्याप्रमाणें आयुष्याचा बराच मोठा काळ खर्ची घालणारे प्रचंड असे वृक्ष आणि कुणा शास्त्रज्ञाच्या कसोटीस उतरण्याचं भाग्य न लाभल्यामुळे आंगच्या गुणांचा श्रेष्ठपणा जगाला दाखवून देण्यास असमर्थ ठरलेलीं लहानमोठीं वनस्पतियुक्त

झाडें, यांच्या तेथिल दाट अस्तित्वाचीहि पावलोंपावलीं साक्ष पटत होती. रस्त्याच्या दुतर्फी तृणांचे गालिचे पसरले होते. तेथून दूरवर पसरलेला सभोंवतालचा देखावाही भारीच नयनरम्य दिसत होता, विस्तृत अशीं हिरवींगार शेतं व मिठागरें याच्यामधून वेडीवाकडीं वळणें घेऊन गेलेल्या नद्या व कालवे, आपलं विराट स्वरूप डोळ्याभाड करूं न शकणारे गगनचुंबित पर्वत, क्रिस्तांवांच्या इगर्जी व हिंदुचीं देवळं, गोमन्तक प्रांताला स्नेहांकित होऊन बसलेला अरबी समुद्र, नारळी-पोफळीच्या बागा आणि तांबड्या मातीचे रस्ते—

कर्मापूर्वीचा पश्चाताप !

२

वकिलसाहेबांची भेट होईपर्यंत बेतुला त्यांच्या बंगल्याच्या बल्कावांत नाहींतरी अर्धा पाऊणतास खोळवून रहावं लागलं. त्यावेळीं वकिलसाहेबांची दोन छोटीं मुलं बल्कावांत खेळत होती. त्या मुलांच्या आंगावर उंची तऱ्हेचे कपडे आणि तेही परीटघडीचे असे होते. जवळच त्या चिमुरड्यांना संभाळण्यासाठी एक क्रिस्तांव आया उभी होती. मधून मधून तीं पोरं बेतूकडे पहात आणि ‘कोंकणो झ्येंतीय’ म्हणून त्याला चिडवित व मनमुराद हंसत. बेतुला त्याबद्दल वाईट वाटत नसे. उलट मुलांच्या त्या वागणूकीचं तो हंसून स्वागत करी. त्यामुळें साहजिकच मुलांना उत्तेजन मिळें. आणि त्यांच्या ‘कोंकणो झ्येंतीय !’ ‘कोंकणो झ्येंतीय !’ या पाल्लपदाला अधिकच उत येई. अशावेळीं

जवळची आया तसं न म्हणण्यावद्दल त्या मुलांना पुन्हां पुन्हां तंबी देई. मुलं क्षणभर उगी रहात. पुन्हां आपला लांकडी घोडा, कार्डबोर्डचा बंगला, व छोटा फुटबॉल घेऊन खेळांत गढून जात. कितीतरी वेळ हाच प्रकार चालू होता. बेतू तर एकाच ठिकाणी उभा राहून कंटाळला होता, तोंच आंत कुणाची तरी पावलं वाजलीं. ते वकिलसाहेब होते. डोक्यापर्यंत हात नेऊन बेतून त्यांना रामराम केला. खिशांतील चिडी काढून त्यांच्यासमोर धरली. त्यांनीं ती हातीं घेऊन वाचली. बेतुला घेऊन ते दुसऱ्या एका खोलींत गेले. तिथं पोपटाला पडवावं तद्वत वकिलसाहेब साक्ष कशी द्यायची हें त्याला समजावून देऊं लागले. 'त्यांत विशेष काय आहे !' अशा अविर्भावानंच बेतू दरेक प्रश्नोत्तराच्यावेळीं वकिलसाहेबांकडे पहात होता. वास्तविक खोटी साक्ष देण्याच्या कामीं बेतून पुढाकार घेतलेली ही त्याची पहिलीच वेळ होती. तो त्याबाबतींत अगदींच नवखा होता. पण त्याच्या त्यावेळच्या वागणुकीवरून त्याला कायद्यासंबंधीं बरंच समजतं अशी ऐट आणण्याचा तो प्रयत्न करी.

कांहीं वेळानं बेतू वकिलसाहेबांच्या बंगल्यावरून बाहेर पडला.

सूर्याची किरणं शहरभर फांकली होती.

पांच मिनिटांचा रस्ता पायांखालीं तुडवून गेल्यावर बेतुला एक चहाचं हॉटेल दिसलं. तो आंत शिरला. टेबलापाशीं असलेल्या एका खुर्चीवर जाऊन बसला. तोंच खांद्यावर मळकट फडकं टाकलेला एक पोऱ्या ऑर्डर घेण्यासाठीं तिथं आला. त्यानं त्याला पातळ भाजी व पाव आणायला सांगितला. जिन्नस टेबलावर येतांच त्यानं त्यावर ताव मारायलाही सुरवात केली. लगेच एक कप चहाची ऑर्डर सोडली.

हॉटेलांतील घड्याळांत नवाचे ठोके पडले.

अजून कोर्ट उघडून रीतसर कामाला सुरवात व्हायला दोन तासांचा अवधी होता.

बिल चुकतं करून बेतू त्याचवेळीं हॉटेल बाहेर पडला.

आतां कुठं जायचं हा त्याच्यापुढें प्रश्न होता. पण त्याबद्दल त्याला फारसा विचार करावा लागला नाही. कारण खोरलीला (म्हापसें शहरांतील एक भाग) जायचं ठरवून त्या दिशेनं त्यानं आपली पावलं टाकायलाही तितक्यांत सुरवात केली.

प्रेमा नांवाची एक भावीण खोरलीला रहात होती. तिचा नामदेव नांवाचा एक भाऊ डायव्हर होता. त्याचा आणि बेतूचा फार परिचय. बेतू आतां खोरलीला जात होता तोही त्यालाच भेटण्यासाठीं—

नामदेवाचा निरोप घेऊन बेतू परत रस्त्यावर आला. त्यावेळीं उणें-पुऱे १० वाजले होते.

कोर्टांत येईपर्यंत बेतूला ११ वाजले.

नुकताच जुबीज आपल्या खुर्चीवर येऊन बसला होता. काळे झगे घातलेले कांहीं वकिल समोरच्या खुर्च्यावर जुबीज यायच्या अगोदरच बसून होते. कांहीं नुकतेच येत होते. पोंबुपेंचा दुमिंग भाटकार व त्याचा वकिल एका कोपऱ्यांत उभे राहून कांहीतरी कानगोष्टी करीत होते. कोर्टातील पहिल्या खटल्याला सुरवात झाली होती—

कोर्टातील एका बांकड्यावर एक सुंदर अशी खिश्चन मुलगी आपल्या बापाच्या शेजारीं बसली होती. जिच्यावर आशक होऊन बलत्कार

केल्यामुळे दुमिंग भाटकाराला आज कोर्टात उभं रहावं लागलं होतं, तीच ही मुलगी—

वेळ भराभर निघून जात होता. मध्यंतरी कोर्ट उटलं. पुन्हां दसलं. चार वाजले. शेवटीं फिर्यादीचा वकिल कंटाळून त्या मुलीच्या बापाशी येऊन म्हणाला—“आज आपली केस उभी राहिल असं वाटत नाही!”

आणि दुमिंग भाटकारालाही पण त्याच्या वकिलानं तेंच सांगितलं.

केसीची पुढील तारीख दोन्हीही वकिलांच्या संमतीने कोर्टामार्फत अखेर मुक्रर करण्यांत आली. आणि त्या खटल्यांत संबंध येणारे वकिलद्वय व फिर्यादी—आरोपी यांच्या बाजूची सर्व मंडळी साडेचार वाजायच्या आतच कोर्टाबाहेर पडली—

सकाळीं ज्या डोंगरमाथ्यावरून बेतू एकोशीहून म्हापशाला आला होता त्याच मार्गाने म्हापशाहून आतां तो एकोशीला जात होता.

त्याच्या खिशांत चणे होते. ते आतां रस्त्यानं जातांना तो खात सुटला होता.

—मोठा वस्ताद प्राणि ! सहसा म्हणून कधीं खरं बोलायचा नाही ! कुणाशीं कधीं सरळ व्यवहार करायचा नाही ! कधीं घरांत नीट असायचा नाही ! कुठंतरी सारख्या भानगडी करीत सुटायचा ! रात्रंदिवस या ना त्या कामांत गढलेला ! स्वस्थ म्हणून कधीं बसायचा नाही ! आणि इतकं करूनही तो जन्माचा भिकारी तो भिकारीच—

त्याचं मुळ नांव रवळू. पण कां कोण जाणे गांवचे बहुतेक लोक त्याला बेतू म्हणूनच हांक मारीत. त्याच नांवाने त्याला ओळखीत. त्याचीं

घरची माणसंही त्याला हांक मारतांना त्याच नांवाचा उपयोग करीत. बेतूचं वयही कांहीं मोठं नव्हतं ! अवधी २८ वर्षे ! त्याचं अद्यापि लग्न झालं नव्हतं ! त्याला कारण होतं ! तो दुर्व्यसनांचा मूर्तिमंत पुतळा होता ! त्याला दारूचं व्यसन होतं ! जुगार म्हणून की तो शोंपेंतून जागा होई ! बाहेरच्याली करण्यांतही त्याची प्रसिद्धी होती ! वेळप्रसंगी तो चोऱ्याही करी ! भोळ्याबापड्या बायका पाहून खोटे दागिने खरे म्हणून त्यांच्याकडे गहाण ठाकून त्यांना लुबाडी ! एकादी परखी रस्त्यांतून जातांना जवळ दुसरं कुणी नाही असं पाहून तिची हटकून थड्या करी. एकादा अश्लिल शब्द तोंडांतून उच्चारून वांकड्या नजरेने तिच्याकडे पाही. कधी कुणाकडून हातापाया पडून चार आपणाचे पैसे उसने घेतले, तर ते परत करण्याची त्याला कधीच सुबुद्धी होत नसे ! अशा एक ना हजारों लटपटी ! एकंदरीत त्याचं आयुष्य हें असं होतं—

त्याला घरांत एक पैसाही कमवून आणावा लागत नसे. कारण त्याची विधवा आई गांवच्या गांवांत मासळी विकून आपला व आपणावर तूर्त अवलंबून असलेल्या दोन मुलांचा उदरनिर्वाह करी. तिला एकंदर तीन मुलं होती. सर्वांत मोठी तुळशी. तिचं लग्न होऊन आज जवळ जवळ १६ वर्षे झाली होती. तिला कायसुवला दिली होती. तिच्या पाठचा बेतू. गीता ही तिची सर्वांत धाकटी मुलगी.

बेतूचं आणि त्याच्या आईचं घरांत मुलींच पटत नसे. पुष्कळां क्षुल्लक कारणांवरून तीं दोघं भांडत. कित्येक दिवस आणि कित्येक महिने एका शब्दानंही एकमेकांशीं बोलत नसत. आणि या भांडणाचं मूळ कारण म्हणजे बेतूचा बदफैली स्वभाव, त्याचं लांछनयुक्त वर्तन—

अर्धीअधिक वाट तुडवून बेतू आतां डोंगराच्या मध्य सीमेवर येऊन टेपला होता. उन्हाचा त्रास आतां बराच कमी होऊं लागला होता. क्षपाक्षप पावळं टाकीत तो पुढील मार्ग आक्रमूं लागला—

कांहीं पुढं गेल्यावर त्यानं एकाएकीं किंकाळी फोडली. धडकन् तो जमिनीवर बसला. त्याचं ओरडणं सुरूच होतं. आपला डावा पाय दोन्ही हातांनीं घट्ट धरून तो बसला होता. त्याचे हातपाय कापूं लागले होते. छाती धडधडूं लागली होती.

त्यानं परिस्थिति ओळखली. आपल्या पायाला कुणीतरी चावळं आहे एवढं त्यानं ओळखलं. तो बहुतेक साप असावा याबद्दल त्याला संशय राहिला नाही. कारण त्याच्या आंगांत आतां विष भिनत होतं—

आणि त्याला कल्पना आली ती चुकीचीही पण नव्हती. त्याच्या पायाला चावा घेणारा प्राणि सापच होता. तो क्षणांत दडून बसला होता. रस्त्यांतून जातांना बेतूला किंचित आडवाटेनं जाण्याची दुर्बुद्धी आठवली आणि त्याचा डावा पाय नेमकाच त्या सापावर जाऊन पडला. मग काय? सापानें जे करायचं तेंच केळं! दंश करून बेतूच्या डोळ्याचं पातं लवतं न लवतं तोंच तो साप तृणांतल्या तृणांत अदृश्य झाला होता.

एकाएकीं बेतूची धडपड बंद झाली. विषवाधा झालेला मनुष्य आणखी कितीवेळ तग धरणार? अखेर शुद्धी जाऊन तो जमिनीवर कोलमडला—

कर्मधर्मसंयोगानें कांहीं वेळानं तिथून दोन माणसं जाऊं लागलीं. त्यापैकीं एकाची दृष्टि बेतूकडे गेली. प्रसंग आणीबाणीचा होता. त्या दोघांपैकीं स्त्री होती ती सोबतच्या पुरुषाला म्हणाली—“हा तर एकोशीच्या त्या जायुचा मुलगा ! मघाशीं म्हापशेंच्या कोर्टांत मी याला पाहिला होता ! कसा अगदीं काळाठिकर पडला आहे नाही ? याला बहुतेक सर्पदंश झाला असला पाहिजे ! तुम्हांला नाही तसं वाटत ? छे ! आतां कसं करावं ? काळीज अजून हलतं आहे ! योग्यवेळीं उपचार झाले तर विचारा जगेळ सुद्धां ! बावा विचार कसला करता ? याला इथून कसंही करून आपणाला हालविलंच पाहिजे ! आपण याला जीवदान दिलं तर देवाच्या घरीं आम्हीं पुण्यवंत ठरूं ! नका आतां विचार करूं ! मी सांगते तसं करा ! याला पाठीवर उचलून घ्या ! येथून आपलं गांव आतां दूर नाही ! घरीं नेऊन विचाऱ्याला आपण कांहीं तरी उपचार करूं—”

क्षणांत त्या पुरुष व्यक्तीनं त्याला पाठीवर मारलं. आणि धापा टाकीत तो चाढूं लागला. स्त्री होती ती त्याच्या मागून जाऊं लागली.

बेतूनें डोळे उघडले. त्याच्या भोंवतालीं ३०।४० माणसांचा घोळका जमला होता. त्याच्या जवळ तीन माणसं बसलीं होतीं. एक विष उतरविणारा मुसलमान मांत्रिक ! दुसरा एक ख्रिश्चन म्हातारा व त्याची मुलगी ! बेतूनं त्या मुलीकडे पाहिजं ! त्याच्या अंतःकरणाच्या एका कोपऱ्यांत कुणीतरी चिमटा घेतल्याचा त्यास भास झाला ! कळवळून त्यानं मनाशीं म्हटलं—“याच पोरीविरुद्ध आज म्हापशेंच्या कोर्टांत मी खोटी साक्ष देणार होतो ! !”

नाटकावर पडदा

३

पोंबुपेंच्या झरीच्या दिशेन तोंड करून दोन माणसं चाललीं होती. वेळ संध्याकाळची होती. ऊन निघून गेलं होतं.

दुर्मिग भाटकार चार पावलांच्या अंतरानं पुढे चालला होता. त्याच्या डाव्या हातीं आंगाला लावायचा सुगंधी साब्रण, टॅब्लेट, व स्नानासाठीं लागणारें इतर साहित्य होतं. तोंडात तंबाकूचा पाईप होता. उजव्या हातीं त्याची तपकिरी रंगाची आवडती काठी होती. ती मधून मधून जमिनीला टेकीत तो चालला होता. त्याच्यामागून बेतू जात होता. फक्त पावसाळा तेवढा खेरीज केल्यास आंधोळीचा कार्यक्रम गांवच्या झरीवर जाऊन उरकण्याची दुर्मिग भाटकाराची नेहमीची वहिवाट होती. तो बहुतेक संध्याकाळच्याच वेळीं स्नान करी. आतां तो झरीवर चालला होता तोहि याच निमित्तानं.

पांचच मिनिटांपूर्वी कांहीं महत्वाच्या बाबतींत दुमिंग भाटकाराची भेट घेण्यासाठी म्हणून बेतू मुदाम एकोशीहून पोंबुपेंला आला होता. तो आला तेव्हां दुमिंग भाटकार झरीवर निघायच्या घाईत होता. साहजिकच बेतुलाही बोलत बोलत आपणाबरोबर चालायला त्यानं सांगितलं. रस्त्यांत त्यांची बोलणी सुरू झाली.

बेतू म्हणाला—“ ईश्वराची कृपा म्हणून बचावलों ! ”

“ होय, मी ऐकलं तें ! म्हापशाहून येतांना तुला वाटेत साप चावला म्हणे—”

“ तरी बरं झालं ! मागून सांतान आणि त्याची मुलगी कार्मिन येत होती. सुदैवानं बेशुद्धावस्थेत मी त्या पोरीच्या दृष्टीस पडलों ! तिन् मला ओळखलं ! लगेच सांताननं मला पाठीवर मारून आपल्या पोंबुपेंच्या घरी आणलं ! त्यांना शक्य होती त्या मार्गानें उपाय योजना करून मला जीवदान दिलं ! भाटकारा, त्यांचे हे उपकार विसरणं मला कदापिही शक्य नाही ! आतां मी तुमच्याकडे आलों तोहि—”

“ बोल, तुला काय बोलायचं असेल तें बोल—”

“ भाटकारा, माझ्यापुढे मोठाच पेंच येऊन पडलेला आहे ! एकतर या बापलेकीविरुद्ध खोटी साक्ष देण्याचं मी तुम्हाला अगोदरच कबूल करून चुकलों आहे ! बरं तसं करावं तर तीन दिवसांपूर्वी ज्या लोकांनी आपल्या वर्तनानं मला जन्माचं उपकारी करून ठेवलं त्यांची फेड मला उद्यां अपकाराने करावी लागेल ! या बाबतींत मी एक चांगला विचार करून आलों आहे ! हा तुम्हांला पसंत पडतो तर—”

“ सांग तर खरा—”

“मी तुम्हांला असं विचारतो कीं हें प्रकरण कोर्टानें निकालांत काढण्यापूर्वीं त्याचा आपण आपापसांतच निकाल लावला तर ? ”

“पण सांतान त्याला तयार होईल असं वाटत नाही ! तुला काय वाटतं, मी या बाबतींत पूर्वीं प्रयत्न केला नाहीं म्हणून ? छे ! पुष्कळ केला. तरीहि सांतान कोर्टांत गेलाच—”

“—पण आज सकाळीं त्याच्याशीं माझ्या झालेल्या संभाषणावरून कदाचित तुमच्यावरचा आरोप कोर्टातर्फें मागं ध्यायला सांतानची हरकत नसावी असं दिसतं ! मात्र त्यासाठीं तुम्हांला कांहींतरी मोठी रक्कम सांतानला द्यावी लागेल ! याला तयारी असल्यास या प्रकरणावर शेवटचा पडदा टाकायची मी माझ्याकडून होताहोईतों शिकस्त करीन—”

हें बोलणं चाट्टू असतांना ते दोघे एका नारळीच्या झाडाखालीं उभे होते. तेथून एका उल्यावर झर होती.

दुर्मिग भाटकाराच्या चेहऱ्यावर हास्य चमकलं. तो डोकं खाजविल्यासारखं करून म्हणाला—“तूं सांतानलाच यासंबंधीं विचारून पहा ना ! त्यानं कव्रूल केलंच तर अब्रूपेक्षां पैसे मला मोठे नाहीत ! जा तूं आतां ! उद्यां मला येऊन भेट ! कदाचित नाटकाचा शेवट गोड झालाच तर तुझंही तोंड गोड केल्याशिवाय मी रहाणार नाहीं—”

बेतू आतां तिथं कसला थांबतोय ! दुर्मिग भाटकाराचा निरोप घेऊन तो जो तिथून निघाला तो थेट सांतानाच्या घरीं—

बेतू गेला तेव्हां घराबाहेरच्या अंगणांत सांतान कोयत्यानं नारळ सोलीत बसला होता. शेजारींच एक पेरूचं झाड होतं. त्याच्याखालीं

सांतानची मुलगी कार्मिन उभी होती. वर एक मुलगा पेखू काढण्यासाठी चढला होता. त्यानं वखून खाली टाकलेले पेखू भराभर गोळा करून कार्मिन आपल्या घागऱ्याच्या ओटीत भरत होती.

बेतून आपण कां आलों याविषयी तितक्यांत सांतानशीं खुलासा केला.

तेव्हां म्हातारा त्याला म्हणाला—“ जरा थांब हं बेतू ! मी हा एवढा नारळ सोदून घेतों, म्हणजे मग वसूं आपण वाटेळ तितक्या गप्पा ठोकीत ! ”

“ बरं आहे ! सावकाश होऊं द्या तुमचं—” इतकं बोटून बेतू कार्मिन उभी होती त्या पेखूच्या झाडापाशीं गेला.

क्षणांत त्यानं कार्मिनला म्हटलं—“ एकटीच खाणार वाटतं तूं सगळे पेखू ? ”

बेतू तसं का म्हणाला हें कार्मिननं तात्काळ ओळखलं. तिनं लगेच दोन पेखू काढून बेतूपुढें धरले; व चेहऱ्यावर हास्य पसरवून खेळकरपणानें विचारलं—“ बरस ? ”

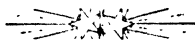
बेतूनं ते दोन्हीही पेखू हातीं घेतले. त्यापैकीं एकाचा घांस घेतला, डोळे किंचित् मोठे करून कार्मिनकडे पाहिलं, आणि म्हटलं—“ किती चवदार पेखू आहे ! ”

तोच सांताननं त्याला सोप्यावरून हांक मारली. बेतू लगबगीनं तिथं गेला. दोघेही कानगोष्टी करीत बसले. मघाशीं दुर्मिग भाटकाराशीं झालेलीं आपलीं बोलणीं बेतूनं सांतानच्या कानावर घातलीं. तो विचारांत पडला—

दुर्मिग भाटकारानं विचारलेल्या मघांच्या त्या वाक्याची बेतुला तितक्यांत आठवण झाली. तो म्हणाला होता—“अब्रूपेक्षां पैसे मला मोठे नाहीत !”

सांताननं त्याच्या उलट उत्तर दिलं. तो म्हणाला—“मी पडलों गरीब ! मलाही अब्रूची चाड आहे ! पण त्याहून पैसा मला अधिक मोठा आहे—”

—परिस्थितीच्या चौकटांतील स्वभाव चित्रांचे किती भिन्न नमुने हे ! !

जुगारापार्यीं

४

डाव्या हातीं कात्री व उजव्या हातीं फणी अशा थाटांत दामू न्हावी छोट्या मुरारीचे केंस कापण्यांत गढून गेला होता. त्यानं खेशांतून काढून दिलेली फुटकी आरशी मुरारी हातांत घेऊन बसला होता. मधून मधून तिच्यांत तोंड पहाण्याची मुरारीला लहर येई. साहजिकच त्याच्या या चाळ्यामुळें दामूला केंस कापताना थोडाबहुत त्रास सहन करावा झगे. एकादेवेळीं दामू त्याच्यावर चिडून डोकें नीट धरायला त्याला सांगे. मण मुरारीची आरशांत पहाण्याची उत्सुकता कांहीं त्यामुळें कमी होत नसे.

मुरारीचं वय अवघं ४ वर्षांचं होतं. त्यानं अंगांत हाततोटकं खमीस वातलं होतं. खालीं लंगोट लावलेली नव्हती त्यामुळें तो नागडा होता.

त्याची आई आंत रांधपघरांत पेज व बरोबर तोंडी लावण्यासाठीं भुराव्यांचे धबधबीत बनविण्यांत गढली होती. बाप शेजारच्या घरी लग्नाच्या मंडपाचं राहिलेलं अपुरं काम पुरे करण्यांत आपल्या सहकाऱ्यां-निशीं झटत होता.

त्याचेवळीं सोप्यावर कुणाचीं तरी पावलं वाजलीं. दामूनें पकडून ठेवल्यामुळे मुरारीची मान खाली होती, ती त्यानें कोण आलं आहे हें पहाण्यासाठीं तितक्यांत वर केली. आणि समोरच्या माणसाला पाहून तो ओरडला—“मामा S S मामा S S S—”

मुरारीच्या त्या ओरडण्यानें दामूचेही लक्ष त्या माणसाकडे गेलं. तो त्याच्याकडे विस्मयाच्या दृष्टीनें पहात म्हणाला—“कोण वेतू का ? वा ! तुला तर अगदीं शंभर वर्षे आयुष्य आहे ! नुकतंच मी तुझ्याविषयीं तुळशीला विचारलं होतं. म्हटलं, उद्यां शेजारच्या घरीं तुझ्या मित्राचें लग्न आहे ! तेव्हां तूं नक्की येशीलच असं मला वाटलं होतं. पण तुळशी म्हणाली—“त्याचं काय ! वाऱ्यावरचा पाचोळा तो ! कदाचित येईल, कदाचित येणारही नाही ! पांच मिनिटंसुद्धां झालीं नाहीत एवढं बोलून—”

दामू एवढं बोलतो आहे तो बाहेर मामा आल्याची वरीं देण्यासाठीं केंस कापायचे अर्धवटच सोडून मुरारी आंत आपल्या आईपाशीं गेला सुद्धां. तेवढ्यांत सोप्यावर बसतां बसतां वेतू दामूला सांगू लागला—“खरं विचारशील तर माझ्या मनांतून लग्नाला येण्याचं मुळीं नव्हतंच ! माझा मानस आई व गीता यांनीं मिळून लग्नाला जावं असा होता. पण तीं येण्याच्या परिस्थितींत नव्हतीं ! कारण, आज दोन महिने झाले, गीतेला

बारीक ताप येतोय ! शिवोलीच्या वैद्याचं औषध सुरूं आहे तूर्त तिला ! अशा स्थितीत तिला घरी सोडून आई एकटी कशी लग्नाला येणार ? अखेर मीच लग्नाला जावं असं तिचं मत पडलं. प्रथम मी त्याला हरकत घेतली. पण ती म्हणाली— ‘ तसं करणं बरं होणार नाही ! आपणा-कडून कुणीच नाही गेलं लग्नाला, तर कुष्टाच्या घरची मंडळी आमच्यावर कायमची रसून बसतील ! शिवाय कुष्टा तुझा दोस्त ! त्याच्या लग्नाला तू न गेलास तर त्याला केवढं वाईट वाटेल ! लोक काय म्हणतील ?—एका दृष्टीने तिचें तें म्हणणं अनाठायीं नव्हतं. शेवटीं विचार करकर केला आणि आलों झालं—”

इतक्यांत तुळशीचा हात घरून मुरारी बाहेर आला. बेतुकडे दृष्टि जातांच तुळशीच्या चेहऱ्यावर उत्साह व हास्य यांची संमिश्र भावना तळपली. तिचा ऊर आनंदानं भरून आला. तिने घराच्या मंडळीचं कुशल विचारलं. जिह्वाळ्यानें एकेका गोष्टीचा खुळासा करून घेतला. गीतेला बारीक ताप येतोय हे ऐकून मात्र तिचं चेहऱ्यावरील क्षणापूर्वीचं हास्य कुठल्या कुठं मावळलं. ती चिंताग्रस्त बनली. ही बातमी तत्पूर्वी आपणाला पत्रानं देखील कळविली नाही म्हणून भावाला व आपल्या आईला तिने दोष दिला. त्यांची त्याबद्दल शब्दानं कानउघाडणी करण्यासही ती कचरली नाही.

बेतू म्हणाला—“तू घाबरशील म्हणून तुला कळविलं नाही—”

हे बोलत असतांना मुरारी तो बसल्या ठिकाणीं आल्याने बेतून त्याला एकदम आपणाकडे उचलून घेतलं. आणि सोबत आणलेलें एक कागदाचें पुडकं काढून ते मुरारीच्या स्वाधीन केलं. मुरारी ‘खाऊ खाऊ’

म्हणून नाचूं लागला. पण त्याच्या हातांतील ते पुडकं हिसकावून घेऊन तुळशीनं त्या बाळकाच्या आनंदांत क्षणांत विरजण घातलं. ती म्हणाली — “ हँ हँ ! इतक्यांत नाहीं खायचं ! आधीं केस कापून घे ! आणि नंतर खाऊ — ”

मुरारी रडूं लागला. ती भेट आपली आहे. ज्याअर्थी मामानं ती आपणाला दिली आहे, त्याअर्थी ह्या पुडक्यावर आपला एकट्याचाच हक्क आहे अशा अविर्भावानें तो पोर तदप्रसंगीं वागूं लागला. हातपाय बडवूं लागला. आकांत करूं लागला.

पण तुळशी कसली हेकेखोर ! तिनें त्याच्या त्या बाळहड्डाला मुळीच दाद दिली नाही ! उलट तो ऐकत नाहीं असं पाहून तिनें संतापानें त्याच्या पाठीवर एक थप्पड देखील लगावली ! त्यामुळें तो अधिकच रडूं लागला. तुळशीला तें सहन झालें नाही. ती अधिकच चिडली. क्षणांत त्या चिमुरड्याचा डावा हात त्रिषाने पकडून तिनें त्याला दामू-पुढें नेऊन बसविला. आणि दरडावणीच्या स्वरांत विचारलें—“ रडशील पुन्हां ? ”

मुरारीचा रडण्याचा वेग हळुहळू कमी होऊं लागला. दामूनें त्याला तशाच स्थितींत आपल्याजवळ ओढलं. त्याचें डोकं हातीं घेतलं. आणि पुन्हां केस कापायला सुरवात केली.

तोंच तुळशी बेतूला आंत येण्याविषयीं सांगून रांधपधरांत निघून गेली. तिच्यामागून बेतू आंत गेला.

तीं दोघं बोलत बसलीं.

थोड्याच वेळांत तुळशीनें त्याला कपडे उतरून पेज जेवण्याबद्दल सुचविलं. त्यालाही कडकडून भूक लागली होती. त्यानें लगेच कपडे उतरून भिंतीवरील एका खुंटीला नेऊन टांगले. तो पाटावर जाऊन बसला. तुळशीनें एका पितळींत त्याच्यासाठीं पेज वाढली. दुसऱ्या एका एका बर्शींत बुराट्याचें धवधवीत वाढलें. वेतूनें पेजेवर ताव मारायला सुरवात केली.

जवळजवळ अर्ध्या तासानंतर वेतू लवकर येतो असं सांगून घराबोहर पडला. तो दोनप्रहरच्या जेवणाला परत आला नाही. दोन वाजेपर्यंत तुळशी त्याची वाट पाहून पाहून थकली. पण वेतूचा पत्ता नाही ! तो कुठं गेला होता हें समजायलाही तिला मार्ग नव्हता. वेतू आला म्हणून तिला आज केवढा आनंद झाला होता. त्याच्यासाठीं तिनें आज जेवण सुद्धां किती सुंदर बनविलं होतं. मोरीची सागोती केली होती. त्याबरोबर खायला पोळे बनविले होते. तिसऱ्यांचीं कालवं काढून त्याचं कालवण बनविलं होतं. मुळ्याची भाजी केली होती.

बिचारी वेतू आला नाही असं पाहून मनाशीं चरफडली. कंटाळून अखेर स्वतः जेवायला गेली. कसेबसे एकदोन घांस तिनें खाव्हे.

रात्र झाली होती.

वेतू थकून घरीं आला होता. त्याचे डोळे खोल गेले होते. चेहरा काळवंडला होता. तोंडाला काजूच्या फेणयेची घाण सुटली होती.

येतांच तूं दोनप्रहरीं जेवायला का आला नाहीस, कुठें गेला होतास, इतकं कसलं काम पडलं तुला अकस्मात् वगैरे प्रश्नांचा त्याच्यावर तुळशी-कडून भडीमार होऊ लागला. त्यानं त्या प्रश्नांची वेडीवांकडी उत्तरें दिलीं.

एकाद्या लहान मुलाचं देखील त्या उत्तरानें समाधान झालं नसतं. मग तुळशीचं कसं व्हावं ? ती गप्प राहिली. बेतूच्या बोलण्यांत फारसा सत्यांश नाहीं हें उमजूनही ती त्या बाबतींत अधिक खोलांत शिरली नाहीं.

तिनं त्याला जेवण्यासाठीं आंत बोलावलं. कपडे उतरून तो रांधप-घरांत गेला. पाटावर जाऊन बसला. तुळशी त्याला वाढूं लागली. तो जेवूं लागला. मधून मधून तुळशी त्याच्या चेहऱ्याकडे पहात होती. बेतू कसल्यातरी विवंचनेत आहे एवढं तिनं ओळखलं. पण त्याबद्दल त्याला एक शब्दानंही विचारलं नाही—

जेवणं आटोपतांच तुळशीनं सोप्यावर एक अंथरण सोडून बेतूच्या निजण्याची तयारी केली. बेतू त्यावर विडी शिलगावित बसला. तोंच त्याचा भाचा मुरारी त्याच्याजवळ येऊन म्हणाला—“मामा कहाणी सांगा ना !”

“लबाड ! म्हणे कहाणी सांगा ! शोंप नाही वाटतं येत !” एवढं बोलत असतांना त्यानं भाच्याला वर उचलून सोप्यावर बसविलं. त्याला लाडानें कुरवाळलं आणि त्याच्यासारखे बोंबडे बोल काढून म्हटलं—
“सांगतो हं कहाणी !”

कुणीतरी गुदगुदल्या कराव्या तद्वत मुरारी उत्साहाच्या भरांत हंसूं लागला. टाळ्या पिटूं लागला. म्हणाला—“कुठची सांगाल ?”

“—म्हातारा आणि म्हातारी—”

“हुं हुं !” तो नापसंती दर्शवित उद्गारला.

“मग ? राजा आणि राणी —”

“नको ! कोल्हा आणि कोल्हीची सांगा—”

“ठीक !” असं म्हणून बेतूनें कहाणी सांगायला सुरवात केली.

जवळ दुसरं कोणी नव्हतं.

रात्र अंधारी होती. वारा सुटला होता. माडांचीं चुडतं हळून सळसळ असा आवाज होत होता. रस्त्यावर एक कुत्रं भुंकत होतं.

तुळशी मागीलदारी भांडी घांसत होती.

मुरारीचा वडील शेजारच्या एका घरी कुणीतरी घूमट वाजवीत होता तें ऐकण्यासाठी गेला होता.

बेतुचें कहाणी सांगण्याचं काम तसंच सुरू होतं. पण त्याच्या मनांत निराळेच विचार चाटू होते.

त्याची दृष्टि मुरारीच्या गळ्यांतील सोन्याच्या सांखळीकडे लागली होती. तो मनाशी म्हणत होता—“कमीतकमी १७।१८ रुपये घेतील विकून !”

त्याचं एक मन म्हणत होतं—“छे ! हें बरं नाही ! मुरारी कुणी रक्का नाही ! तो आपलाच भाचा आहे !” लगेच त्याचं दुसरं मन म्हणे—“असेना का ! नातीं गोतीं सब झूट आहे ! प्रसंग पडला की कुणी कुणाचं नसतं !”

ही विचारसरणी त्याला शिवली ती तशाच एका महत्वाच्या प्रसंगामुळे.

एकोशीहून कांयसुवला निघतांना कुथाला त्याच्या लग्नांत अहेर म्हणून देण्यासाठी बेतुजवळ अर्धे पक्कन व त्याला वाटखर्चास्तव दोन रुपये एवढी रक्कम त्याच्या आईनं दिली होती.

त्यापैकीं एकोशीहून कांयसुवला येईपर्यंत बेतूला १२ आणे खर्च झाले होते. बाकीची रक्कम त्याच्या खिशांत होती. ती घेऊन सकाळीं पेज

त्याच सोनारानं बेतूपामून ते अर्थे पवन ८॥ रुपये देऊन विकत घेतलं.

संख्याकाळ झाली तरी तो खेळत होता. जेवण, खाण, कशावर म्हणून त्याचं लक्ष नव्हतं. तो खेळांत नुसता रंगून गेला होता. शेेे सव्वाशेे रुपये त्याला त्या खेळांत मिळाले. तरी त्याला तिथून निघण्याची इच्छा होईना—

२७

—जुगारच तो—

पारडं फिरलं ! घटकेपूर्वी उत्साही दिसणारे चेहरे आतां खिन्न दिसूं लागले ! बेतूजवलील रक्कमही इलुइळू कमी होऊं लागली ! तो भडकला होता—

डाव त्याच्या हातीं आला होता. त्यानं पत्ते पिसले. पानं खाली ठेवली. कापणी झाली. ‘ पांच रुपये एका ! ’ बेतूने पत्ते उचळून हातीं घेतले. ‘ मायज ’ एक हात नोटांचं पुडकं पुढं करीत आला. ‘ तोप ’ बेतू बोलला. त्यानं वांटणी सुरू केली. एका बाहेर पडला. बेतुची ती धडपड अखेरची ठरली. कारण, नफ्याबरोबर तो आतां मुदलही गमावून बसला होता. विष खायला देखील त्याच्याकडे दमडी राहिली नव्हती. रिकाम्या खिशांनं अखेर त्यानं अड्डा सोडला होता. तिथून निघाल्यावर आपल्या त्या मित्राच्या खर्चानें एका गुत्यावर काजूची फेणी पिऊन तडक तो बहिणीकडे आला होता.

जेवण उरकून तो सोप्यावरील आपल्या अंथरूणावर येऊन बसल्यावर “ कुठाला उद्यां लग्नांत अहेर कुठून द्यावा ? ” हाच प्रश्न तो आपल्या मनाला पुन्हां पुन्हां विचारीत होता. त्याला उत्तर मिळत नव्हतं. अहेर न द्यावा तर लग्नाला जाणं अशक्य ! किंवा लग्नाला जाऊन अहेर न द्यावा तरीही पंचाइत ! बरं, तुळशीकडून तेवढे पैसे उसने ध्यावे म्हटले, तर तेही मिळण्याची त्याला शक्यता दिसेना ! कारण त्यापूर्वी कितीदांतरी तिच्यापासून त्याने अशाच निरनिराळ्या कारणावरून उसनवट पैसे घेतले होते. त्यांतील एक पैसुद्धां त्यानं तिला परत केली नव्हती. त्यामुळं नवऱ्याकडून तिला अनेक दुस्तरें देखील सहन करावीं लागलीं

होती. हा सारा इतिहास तो जाणत असल्यामुळे इच्छा होऊनही तुळ-
शीशीं पैसे मागायला त्याचं मन धजलं नसतं. तो मोठ्या फिकीरीत
पडला होता.

तोंच 'कहाणी सांगा' म्हणून मुरारी त्याच्याजवळ आला. आणि
कहाणी सांगता सांगता त्याच्या मनांत कुविचारांना भरती आली. तो
मनाशी म्हणत होता—“आतां कांहीं नाहीं! बाळंतीणीची सुटका
करण्यासाठीं आडवं आलेलं मूल कापावं लागतं—त्यांतलाच हा
प्रकार! प्रसंग निभावून न्यायचा असेल, तर ही संधि वायां जाऊं देतां
कामा नये! सकाळीं उठून गुपचूप म्हापशाला जावं! एकाद्या सराफाला
ही सांखळी विकून टाकावी! आणि तिच्या मोबदल्यांत अर्धें पवन व
बाकीची रोकड घेऊन पुन्हां कांयसुवला येऊन लग्नाला उपस्थित रहावं!
या गांवांत कांहीं ही सांखळी विकण्याची सोय नाहीं! कारण त्यामुळे
आपली चोरी उघडकीस येण्याचा संभव आहे!”

अखेर त्या बाजूनं त्यानं प्रयत्न करण्याचं ठरविलं.

आणि योगायोग तरी किती विचित्र !

बेतू कहाणी सांगत असतांना मुरारी एकाएकी डुलक्या घेऊं लागला.
ती संधी साधून बेतूने त्याच्या गळ्यांतील सांखळी मोठ्या शिताफीनें
उतरविली. नंतर त्यानं भाच्याला हळूच चिमटा घेत म्हटलं—“कायरे
गुलामा ! झोंपतोस कीं कहाणी ऐकतोस ?’

तो चिमुरडा तरी कसला वस्ताद ! त्यानं डोळे चोळीतच उत्तर दिलं,
“झोंप यावी अशीच तुमची कहाणी आहे ! हिला कहाणी म्हणतात
होय ? माझे बाबा व आई किती चांगल्या कहाण्या सांगतात ! मला फार

फार आवडतात त्या ! तुम्हाला मुळीं कहाणी सांगतांच येत नाही—” इतकं बोलून तो झोपायला म्हणून आपणच होऊन आंत जाऊ लागला. तोंच मुरारीचा वडील गंगाराम वाऱ्यासारखा बाहेरून घरांत शिरला. तो भलताच संतापलेला दिसत होता. आकान्डतांडव करीत तो बेतूसमोर येऊन उभा राहिला. त्यानं मेव्हण्याची एकाएकीं झडती घ्यायला सुरुवात केली. मुरारीला बोलावून घेतलं. आणि त्याच्या गळ्याकडे बोट दाखवीत गंगाराम म्हणाला—“हे असले धंदे करतोस होय ? चोर ! कुठं आहे सांखळी ? आण ती इकडे ! दोन मिनिटं झालीं ! या खांब्याच्या आड राहून तुसं हें कृत्य पहात होतो ! तूं मुरारीच्या गळ्यांत हात घातलास तेव्हांच तूं त्याची सांखळ चोरणार हें मला कळलं ! कहाणी सांगण्याचं ढोंग करून हे बदमाशगिरीचे धंदे करायला शरम नाही वाटली तुला ? पाजी, भामटा, गळेकापू—”

बेतू हें सारं निमुटपणें सहन करीत होता. त्यानं खालीं घातलेली मान वर काढली नाही ! एरव्ही तो किती तापट, पण स्वतःची चोरी पुराव्यानिशी उघडकीस येतांच तो अगदींच गोगलगाय बनला ! त्याचवेळीं तुळशी नवऱ्याचा चढता आवाज ऐकून बाहेर आली. त्याचप्रमाणें शेजारच्या घरांतील ५।६ माणसंही भराभर तिथं येऊन गोळा झालीं. जो तो काय झालं म्हणून विचारूं लागला. गंगारामनें बेतूचें तें पाप त्या सर्वांना खुलवून सांगितलं. तुळशीला धक्का बसला. तिला वाईट वाटलं. कां ? बेतुनं आपल्या मुलाच्या गळ्यांतील सांखळी चोरली म्हणून ? छे ! मुळींच नाही ! तर भावाच्या त्या कृत्यानें त्याच्या आजवरच्या गुन्हेगारी आयुष्यांत एका नवीन गुन्ह्याची भर पडली म्हणून ! स्वतःच्या यजमानाकडून

पाठीला पाठ लावून आलेल्या भावाला चारचौघांसमोर खाली मान घालून उभं रहावं लागलं म्हणून—

बेतूला तर तिथं रहाणंच अशक्य झालं. त्यानं आंत जाऊन खुंटीला टांगलेला आपला कोट व टोपी काढून घेतली. कोट आंगात घातला व टोपी डोक्यावर चढविली. आणि मान खाली घालून मुकाट्याने तो घराबाहेर पडू लागला.

जवळच तुळशी उभी होती. ती त्याच्या आड येऊन त्याला अडवित म्हणाली—‘कुठं चाललास ?’

तो कांहीच बोलला नाही. त्याला तिथं थांबावं असंही वाटेना. यानं बहिणीला एक जोराचा हिसका दिला. तिला बाजूला केलं. आणि तो तिथून एकदांचा निसटला—

गंगाराम व शेजारी तो निवून जातांच उपहासाने हंसू लागले. ‘मूर्ख’ कुणीतरी म्हटलं. तुळशीनं डोक्यांना पदर लावला. आंघठा गिळला. नि एक उसासा टाकून ती मनशी म्हणाली—‘पाप्या, कुठून दुर्बुद्धी सुचली तुला ही !’

समुद्रांत उडी टाकली

५

बेतुला आपल्या कृतकर्माचा पश्चाताप झाला अशी ती कांहीं पहिलीच वेळ नव्हे ! त्याला त्याबद्दल अनेकदां पश्चाताप झाला होता. आपल्या अनीतिमान् चारित्र्याची थाळी पिटून जगाच्या स्वागतास पात्र ठरण्याची अपेक्षा त्यानं कधीं चुकून देखील आपल्या मनाशीं केली नव्हती ! सद्वर्तनाच्या न्याय्य जोपासनेकरितां त्यानं परिस्थितीला आटोक्यांत आणण्याचा आजवर अनेकदां प्रयत्न करून पाहिला होता. पण त्यांत तो अपेशी ठरला ! वयाच्या तेराव्या वर्षापासून ही सद्सद्बिबेकबुद्धीची टोंचणी तो सहन करित आला होता. शिक्षण नाही, सुसंस्कृति नाही, पैशाची प्राप्ति नाही, कौटुंबिक उत्तेजन नाही, जगाची सहानुभूति नाही, उलट स्वतःबद्दलचे जागोजागीं उमटणारे तिरस्काराचेच स्वर त्याला कान

उघडे ठेऊन एकावे लागत ! डोळे उघडे ठेऊन आपल्या निराजऱ्या अधःपाताचे धाव नजरेखालून घालावे लागत ! महान् तत्ववेत्त्यांनाही देशोधडीस लावणाऱ्या, विजेत्यांना पराजित करणाऱ्या, सम्राटाळा भुकेकंगाल बनविणाऱ्या परिस्थितीचे हे क्रूर खेळ बेतूसारख्या फाटिंगाला तरी कसे चुकवतां येतील ?

त्याच परिस्थितीनें आज स्वतःच्या भाच्याच्या गळ्यांतील सांखळी चोरण्याइतपत त्याला लाचार बनविलं होतं. तो स्वतः तत्ववेत्ता नसल्या-मुळे आपणांत ही गुन्हेगारीची प्रवृत्ति कशी काय बळावते, तिच्या जाळ्यांत आपण हां हां म्हणतां कसे काय गुरफटतो, वगैरे तत्वज्ञान त्याला आकलन होत नव्हतं ! पण वाईट आणि बरे यांच्यांतील पंक्ति-प्रपंच न ओळखण्याइतका मात्र तो दुधखुळा खासच नव्हता—

तसं नसतं तर त्याच्यावर आज पश्चाताप करण्याची पाळी तरी कां येती ?

मेव्हण्याचं घर सोडून तो आतां भयप्रद अशा अंधारांतून चालला होता. कां कोण जाणे, पण जगणें हा देखील त्याला आज गुन्हा वाटत होता. मृत्यूचे धातुक विचार त्याच्या मनांत थैमान घालीत होते. तो समुद्राच्या दिशेनं चालला होता. प्रथम तो कांयसुवचा कोट चढून गेला. हा पडीत कोट म्हणजे त्या गांवचा एक पुरातन अवशेष होता. तिथंच सिद्धेश्वराचं एक छोटं देवस्थान होतं. देवस्थानच्या पायरीला लागूनच समुद्र होता. जवळच लाटांचं तांडवनृत्य सुरू होतं. बेतू देवस्थानच्या पायरीवर जाऊन बसला.

त्यानं डोक्याची टोपी काढून दूर भिरकावून दिली. केसांत डाव्या हाताचीं बोटां खुपसून तो विचार करूं लागला.

त्याच्या मनांत आलं, एकदोन दिवसांत आपल्या आजच्या या अपकृत्याचा फैलाव सबंध कांयसुवभर होऊन लगेच त्याचे पडसाद एकोशीला देखील जाऊन उमटतील. आणि आपली यापूर्वी कधी झाली नव्हती इतकी छी थू होईल ! आईला, गीतेला तें ऐकून काय वाटेल ? आधींच आपल्या कर्माचं गालबोट त्या निरपराध जिवांना चारचौघांत माना खाली घालावयास भाग पाडीत आहे ! त्यांत आपल्या आजच्या नवीन पापाची भर पडणार ! मनुष्याची दुष्कृत्ये जितक्या जलद गतीने घरोघर पोचतात तितकी त्याची सक्त्ये पोचू शकत नाहीत, हें कावेबाज जगाचें व्यवहारांतील नीतितत्त्व त्यानं आजवर कितीदां तरी आत्मसात केलं होतं. त्यामुळं उद्यां घडणाऱ्या गोष्टी त्याला आजच स्पष्ट दिसत होत्या. त्यांचं तें काल्पनिक दर्शनही त्याप्रसंगीं हळुवार वनलेल्या त्याच्या हृदयाची चिरफाड करीत होतं. हें काळं तोंड यापुढं तरी जगाला आपण दाखविणं शक्य नाही ! आग लागो असल्या जिण्याला ! त्यापेक्षां या समुद्रांत उडी टाकणं कांहीं वाईट नाही ! त्यामुळें आपणाबरोबर आपली कुकर्मही जगांतून नामिषेश होतील ! आपणामुळें कित्येकांना होणारा त्रास वांचेल ! अशारितीची विचारसरणी सुरू झाली, आणि तो आसपास पाहूं लागला.

समोर विशाल असा समुद्र पसरला होता. काळ्याकभिन्न रात्रीनं त्यावर आपली गढत छाया पसरल्यामुळें त्याची हालचाल तितकी गंभीर तितकीच भयप्रद भासत होती. जवळपास मनुष्यच काय पण एकादं चिटपाखरूंहि फिरकताना बेतूच्या पहाण्यांत आलं नव्हतं. नाही म्हणायला फक्त रातकिरड्यांचा कर्णकटु आवाज कानावर येत होता वेळेवर रांगेनं उभे असलेले माड गायनाच्या एकाद्या मजलशीत मान

हालविणान्या रसिकाप्रमाणें डुलत होते. तीनचार फतेमान्या, पांचसह्य होड्या नि सात आठ पन्हेळ बंदरांत नांगरून पडले होते. कांठाला लहानमोठी खडक होती. त्यावर जवळच खेळकरपणानें बागडणाऱ्या समुद्राच्या लांटा येऊन आदळत नि फुटत. मधून मधून त्यांचे तुषार उडून बेतुचें कपडे व आंग भिजून जाई.

“ऊठ बेतू!” त्याच्या मनानं त्याला इशारा दिला. तें पुढें म्हणालं—
 “आतां कसला विचार करतो आहेस? अजून का तुला मरणाची भीति वाटते? वेड्या, हें जग म्हणजे मधाचं पोळें आहे! याच्यांतूनच लोकांना मधाचा पुरवठा होतो! आणि याच्यामुळेंच कांहींना मधमाशांचे डंखही सहन करावे लागतात! आज १५ वर्षे स्वतंत्र बुद्धीनं या जगाचा तूं अनुभव घेत आहेस! मधासाठीं तुझी सगळी धडपड! पण तो तुला आजवर कधीतरी मिळाला का? नाही! उलट, तो मिळवितांना तुला मधमाशांचाच त्रास अधिक झाला! असलें जिणें! त्यांत जगण्यासारखं काय आहे? आणि या समुद्रांत उडी टाकून तूं मेलास म्हणून उद्यां तुझ्यामुळें कोणाचं कितीसं नुकसान होणार आहे? तुझ्यासाठीं कितीसे लोक इळहळत बसणार आहेत? फार तर ‘गांवचीं एक पिडा गेली!’ म्हणून तुझे सोयरेदायरे समाधानाचे उष्ण सुस्कारे सोडूं लागतील! आणि दुःख झालंच तर तें फक्त तिघांनाच होईल! जिनं तुझा नऊ महिने प्रतिपाळ केला तिला व बहीण म्हणून तुळशीला नि गीतेला! एरव्ही तुझ्याबद्दल प्रेम, जिब्दाळा अगर आदर बाळगणारा इसम जगांत दुसरा कोण आहे? हं, लवकर आटप—”

त्यानं अधिक डोकं खाजविलं नाही. आपण जगावं असं वाटण्यासारखा त्याला जगांतील कोणताच मोह त्यावेळीं भुरळ पाडूं शकला

नाहीं. मृत्यु हेंच त्याचें अंतिम आकर्षण ठरलं ! त्यासाठीं त्यानं आपली धडपड सुरू केली. आपले पश्चात्य आपल्या मृत्युची खूण म्हणून त्यानं आंगावरचे कपडे उतरून तो उभा होता त्या पायरीवर ठेवले. त्याला पोहतां येत नव्हतें. एकच क्षण ! त्याला आपल्या आईची आठवण झाली. तुळशी, गीता त्याच्या दृष्टीसमोर उभी राहिली. “ नाही ! हे असले चाळे आतां उपयोगी नाही ! ” तो मनाशीं म्हणाला, आणि दुसऱ्याचक्षणीं त्यानं पाण्यांत उडी टाकली—

—धप्—

पाणी वर उसळलं. बेतू आंत गेला. लाटांना आपण त्याला पोटांत घेतलं म्हणून गर्व चढला. पण त्यांचा तो गर्व फोल होता. बेतूच्या आयुष्याची दोरी अजून तुटली नव्हती. मृत्यु त्याला गिळू शकत नव्हता. त्याचा काळ आला होता पण वेळ आली नव्हती—

कारण, कोटाच्या दुसऱ्या बाजूला कांहींशा अंतरावर त्यावेळीं कुणि एक क्रिस्तांव पाण्यांत गळ सोडून खडकावर बसला होता. त्याची अचानक त्या बाजूला दृष्टि गेली. कुणि तरी पाण्यांत उडी टाकली आहे एवढं त्यानं ओळखलं. त्याला रहावेना. त्यानं गळ वर उचलून तो बाजूला ठेवून दिला. आतांपर्यंत त्या गळाच्या सहाय्यानें पकडलेली मासळी त्यानं एका पिसवीत जमा केली होती तीही त्यानं तिथंच सोडून दिली. तो जीव दिलेल्याच्या मदतीस धांवला.

त्यानं पाण्यांत उडी टाकली.

आंत जातांच परिस्थिति ब्रिकट आहे हें त्यानं ओळखलं. तो आपली सर्व शक्ति एकवटून प्रयत्न करूं लागला. त्यानं नेमकाच

बुडणाऱ्याच्या शेडीला हात घातला. जोरजोरानं ओढायला सुरवात केली. धीरेधीरे का होईना त्याला त्या प्रयत्नांत यशही आलं. बेतूसह तो हळुहळू पुढे सरकत त्या देवस्थानच्या पायरीवर येऊन टेपला. वाघानं नखं लावून ओरबडावं तद्वत बेतुचं सवंथ शरीर खरपटून त्यांतून रक्त वहात होतं. नाकातोंडांत पाणी गेल्यानें बेतू वेशुद्ध झाला होता. त्याला एकट्यानंच उचलून जवळच्या आतेरीच्या झाडाखाली नेऊन ठेवलं. तिथं त्याला एकटंच सोडून तो मदतीसाठी शेजारच्या एका शोंपडीकडे पळत सुटला. तिथून तो परतला तो दोन माणसांना सहाय्याला घेऊन. त्यानं त्या लोकांच्या मदतीनं बेतुला शुद्धीवर आणण्याचा प्रयत्न केला. कांहीं वेळानं बेतू डोळे उघडून पहातों तों आपल्या परिस्थितीचा त्याला कांहींच बोध होईना. जणुं काय आपण स्वप्नांत असल्याचा त्याला त्याक्षणीं भास झाला. कितीतरी वेळ तो तसाच पडून होता. त्याच्याजवळ एकंदर तीन माणसं जमा झालीं होती. त्यापैकीं एकाच्या हातीं पेटती चुडी होती. त्या चुडीकडे बेतू आतां डोळे फाडून पहात होता. त्याला जीवदान दिलेला क्रिस्तांव तितक्यांत त्याला घडलेली हकिगत समजावून देऊं लागला. बेतूच्या डोक्यांत लखलखन् प्रकाश पडला. त्याला नवल वाटलं. आपण समुद्रांत उडी टाकली तेव्हां जवळपास कुणीच नाही याची त्यानं मनाशीं खात्री करून घेतली होती. मग हा क्रिस्तांव जवळपास बसला असून आरल्या दृष्टीतून त्यावेळीं कसा काय निसटला याचं त्याला आश्चर्य वाटलं. त्या योगायोगाबद्दल तो कितीतरी वेळ विचार करूं लागला. आजवर मृत्युच्या राक्षशी जबड्यांतून त्या योगायोगानंच त्याला दोनदां खेंचून बाहेर आणला होता. एकदां

मागं त्याला डोंगरमाथ्यावर साप चावला तेव्हां आणि आज दुसऱ्यांदा. पैकीं पहिला प्रसंग अनपेक्षित होता. त्यांतून तो निभावला यांत त्याला आनंदच होता. तो आनंद त्याला आज झाला नाही. कारण आज त्याला मृत्युंत आनंद होता, जगण्यांत नव्हे! पण तेवढीही सुख आपल्या नशिबी नाही असं त्याला वाटलं. त्यानं खिन्न हारय केलं. कपाळावर हात मारून घेतला—

तें पाहून त्याला समुद्रांतून वर काढणाऱ्या क्रिस्तांवानं म्हटलं—
“अभाग्या, जगांत जगतां यावं म्हणून माणसाची केवढी तरी धडपड चाललेली असते! नाहीतर तूं!—”

“—आजवर माझीही तशीच समजूत होती. पण आज ती बदलल्यामुळें मी आत्मघात करावयास प्रवृत्त झालों होतो! पण मूर्ख मनुष्या, तूं माझा घात केलास! वास्तविक तुझं कर्तव्य तूं केलस! पण तें करतांना एका गाडलेल्या पापाला पुन्हां उरकून काढण्यांत तूं जगाचा मोठाच गुन्हा केला आहेस—”

त्याच्या त्या वर्तनाचा अर्थच तिथं जमलेल्या त्या मंडळीना समजेना. ‘याला वेड तर लागलेलं नाही ना?’ अशा अविर्भावानं ते तिचे त्याच्याकडे ‘आ’ वासून पाहूं लागले.

—समुद्रावर लाटांचा खेळ पूर्वी प्रमाणेच चाट्ट होता. आकाशांत मोठमोठाले ढग गळ्यांत गळा घाटून एकमेकाशीं कानगोष्टी करीत होते. चांदोबा अंधाराची जपमाळ घेऊन मार्गक्रमणा करीत होता. मासळी मारायला गेलेले कोळी आपापल्या होड्या घेऊन परत किनाऱ्याला येत होते. अजून एकही कोंबडा आरवला नव्हता—

घराबाहेर

६

जायु तारीजवळ मासळी विकीत बसली होती. टोपलीवर एक वीत रुंदीची फळी टाकून तिनं त्यावर दोन दोन पैसे दराचे सुंकटांचे वाटे घातले होते. तिला लागूनच रांगेनं आणखी दोषीतिधी नुस्तेकरणी बसल्या होत्या. त्यांच्यासमोर गिऱ्हाइकांची येजा सुरू होती. पणजीकडून हळदोण्याकडे जाणारा वाफोर नुकताच एकोशी बंदरांत येऊन थडकला होता ! उतारून उतरून घेण्यासाठी किनारा सोडून तार हळुहळू वाफराकडे जात होती. एक केंस पिकलेली गावडीण हातांत घासलेटची रिकामी बाटली घेऊन पसऱ्यावर चालली होती. गुस्तांवच्या दारूच्या दुकानासमोर दोन दारुडे पैशांवरून भांडत होते. रस्त्यावरील हळर्णकराच्या घरांतील सोप्यावर बसून स्वतःला भलत्याच

शिष्ट समजणान्या ३।४ व्यक्ति पणजीला काल रात्रौ पाहिलेल्या एका धंदेवाईक नाटक कंपनीच्या 'मानापमान' नाटकाविषयी चर्चा करीत बसल्या होत्या. त्यांत गांवची मराठी शाळा चालविणारा राघोबा मास्तर हा एक होता. कांहीं वर्षांपूर्वी पाहिलेल्या कै. केशवराव भोंसल्याच्या मानापमानांतील धैर्यधराच्या भूमिकेशी काल रात्रौ पाहिलेल्या धैर्यधराच्या भूमिकेची तुलना करून तो एकाद्या तज्ञाच्या दृष्टीने तिचा फोलपणा पटवून देत होता. इतरजण होयबाचं काम करीत होते. हळुहळू उजेडाचं प्रमाण कमी होत चाललं होतं. डोंगरावर जळणासाठी लाकडं आणायला गेलेल्या दोघी बायका डोक्यावर भारे ठेऊन डोंगराची उतरण उतरत होत्या. श्रीपाद भटाची धाकटी सून घरांतील चौकीत बसून वाती वळीत होती. रांपणवाड्यांतील एका घराच्या अंगणांत डोळ्यांत फूळ पडलेली एक तरणीताठी मुलगी व तिचा सहा वर्षे वयाचा छोटा भाऊ घुडांत आलेल्या कोंबड्यांपैकी त्यांची एक कोंबडी कमी झाल्याने ती कुणीतरी लांबवली असल्याच्या सबबीवर शिवीगाळ करीत होती. बंदरांत उभा असलेला वाफोर उतारुंना उतरून हळदोण्याकडे धूर ओकीत चालला होता. उतारुंसह तार आतां किनाऱ्याकडे येत होती.

तारीत एकंदर १०।१२ माणसं होती. तार किनाऱ्याला येऊन लागतांच तीं खाली उतरलीं. दरेकानं एकेक पैसा तारवाल्याकडे देऊन तारीचं भाडं चुकतं केलं. आणि जो तो आपापल्या घराच्या दिशेनं चाट्टं लागला.

त्यापैकीं एकाला मासळी विकीत बसलेल्या जायुनं 'केसूदादा' म्हणून हटकलं. तिनं त्याला प्रश्न केल्या—“तुम्ही कांयसुवला गेला होतां नाहीं?”

“होय. लग्न होतं ना कुठ्ठाचं—”

“आमचा बेतूही गेला होता त्या लग्नाला. भेटला होता ना तुम्हाला?”

“—अग् हो! बरी आठवण केलीस—” इतकं बोलून तिला केसूदादानें खुणेनं जवळ बोलावून घेतली. तिच्या कानाशीं तोंड नेऊन बेतूनं स्वतःच्या भाच्याच्या गळ्यांतून सोन्याची सांगवळी चोरण्याचा व त्या रात्री पश्चातापानें समुद्रांत उडी टाकून आत्महत्या करण्याचा केलेला प्रयत्न वगैरे बातमी तिला तिखटमिठ लावून सांगितली.

जायुला ती बातमी ऐकून धक्का बसला. तिनं बेतूविषयीं त्यांच्यापार्शीं अधिक खुलासेवार चौकशी केली. ‘पाड पडो त्याचं!’ ती दाटून आलेल्या गळ्यांतून उद्गारली. पुन्हां टोपलीजवळ जाऊन मासळी विकीत बसली.

केसूदादा निघून गेला.

तिला आतां तिथं बसवेंना. डोळ्यांत सांचलेले अश्रु तिनं एकसारखे दोनदां पुसून घेतले. टोपलींत थोडींशीच सुंकटं शिल्लक होती तीं घेऊन आपण घरची वाट धरावी असं तिला वाटलं. तोंच लंगोट लावलेला व आंगांत बानयेन घातलेला एक क्रिस्तांवाचा मुलगा तिला सुंकटांच्या वाऱ्याचा दर विचारूं लागला. ‘दोन पैसे!’ तिनं उत्तर दिलं. स्थाने दोन वाटे विकत घेतले. चार आप्याची नोट काढून तिच्यापुढें धरली. जायुनं त्याला ती रुपयाची नोट समजून १५ आणे

परत केले. मुलगा प्रामाणिक होता. हातांतील रक्कम पाहून त्यानं जायुला विचारलं—“ तुझं लक्ष कुठं आहे ? ”

“ का ? ”

त्यानं हातांतील रक्कम तिला दाखवित म्हटलं—“ पहा ! ”

तिनं रक्कम मोजली. तिच्या दृष्टीनं तो हिशोब बरोबर होता. अर्थ न उमजून तिनं त्याला विचारलं—“ तू माझ्याकडे कितीची नोट दिळीस ? ”

“ चार आण्याची ! ”

“ असं होय ! मला वाटलं कीं ती एक रुपयाची नोट आहे ! ” इतकं बोलून जायुनं त्या रकमेपैकीं १२ आणे परत घेतले, नि ती म्हणाली—“ देव तुझं भलें करों ! ”

उरलेलीं सुंकटंही तिच्या टोपलींतून १।२ मिनिटांतच खलास झाली. तिनं विक्रीचें पैसे मोजले. रिकामी टोपली उचलून डाव्या कडेंत धरली. घाईघाईनं ती रस्ता चालू लागली. दिवा लागायच्या आंत तिनं घरांत प्रवेश केला.

त्यावेळीं एक औषधी मुळी गीता फातरीवर दुधांतून घांसीत बसली होती. दारांत पावलं वाजतांच तिनं मान वर केली. आईनं लेकीकडे पाहिलं. लेकीनं आईकडे पाहिलं. नुकताच केसूदादाकडून ऐकलेला वृत्तांत जायुनं गीतेच्या कानावर घातला. त्या पोरीच्या हातांतील मुळी गळून पडली. तिच्या हातापायाला कापरं भरलं. डोळ्यांत अश्रु उभे राहिले. छातीं धडधडूं लागली. बेतू लफंगा असला तरी तो तिचा भाऊ होता. त्याच्यावर गीतेचं प्राणापलिकडे प्रेम होतं. त्याच्यापेक्षां वयानं

बरीच लहान असूनही ती त्याला त्याचं वर्तन सुधारावं म्हणून नेहमीच हरतन्हेन उपदेश करी. पण त्यांत तिला यश येत नसे. उलट्या घागरीवर पाणी तसा बेतुच्या बाबतींत तिला वेळोवेळीं अनुभव येत असे. पुढें पुढें तर बेतू कधीं सुधारेल याविषयीं तिला वाटणारी आशाही पुरतीच नष्ट झाली. पोटचा पोर असूनही आपल्या आईचं बेतूसंबंधींचं असावं तितकं चांगलं मत नाही हेंहि गीता ओळखून होती. यालाही झाला तरी बेतूचा दुर्वर्तनी स्वभावच कारणीभूत होता. आपल्या पोरानं नेहमीच दुर्वर्तनापासून अलिप्त असावं, लोकांनीं जरी त्याला बरा म्हटला नाही तरी निदान वाईट म्हणूं नये अशी त्या माउलीची अपेक्षा असायची. पण तेवढही समाधान तिला मिळूं नये इतकी परिस्थिति तिच्या विरुद्ध होती. चार दिवस काळजीविना जायचें. पांचव्याच दिवशीं बेतूनं केलेली एकादी नवीन भानगड तिच्या कानावरून जायची. तिचा जीव तडफडायचा. बेतू घरीं आला म्हणजे त्याबद्दल त्या उभयतांची हटकून बोलाचाल होऊन त्याचं पर्यवसान भांडणतंत्र्यांत व्हायचं. मारामारीपर्यंत प्रसंग यायचे. एकादे वेळीं बेतू संतापून घर सोडूनही जायचा. कांहीं दिवस कांपसुवला जाऊन बहिणीकडे रहायचा. राग शांत झाला म्हणजे पुन्हां निलाजऱ्या चेहऱ्यानं घरीं यायचा.

असा हा प्रकार आज कितीतरी वर्षे चालला होता.

पण आजच्या इतकी जागु बेतूवर मनांतून कधींच रागावली नव्हती. तिला त्याची आतां जी जबर चीड आली ती केवळ त्यानं प्रत्यक्ष आपल्या भाव्याच्या गळ्यांतील सांखळी चोरल्यामुल्लेंच ! आज याची इथपर्यंत मज्जल गेली, उद्यां हा चांडाळ पैशांसाठीं माझ्या मानेवर सुरादेखिल ठेवायला

कमी करायचा नाही ! कुष्टाच्या लग्नांत अहेर म्हणून देण्यासाठी आपण याच्याकडे अर्धे पवन दिलं. थोडासा मुखर्षणाच घडला आपल्या हातून हा ! मला नाही वाटत, याने तें अर्धे पवन कुष्टाला दिलं असेल म्हणून ! बेतू लग्नालाही नव्हता असं केसूदादा तर नुक्ताच म्हणाला. येऊं दे तर खरा आतां घरी ! दारांत उभा देखिल करीत नाही ! डुक्कर मेला ! मरतदेखिल नाही दूष्ट—”जायु मनाशी खल करीत होती.

त्याच रात्री ९।१० वाजण्याच्या सुमारास बेतू कफल्लुक स्थितींत घरी आला. त्याची दाढी वाढली होती. डोळे खोल गेले होते. एखाद्या भाजारी माणसासारखा तो त्यावेळीं दिसत होता.

तरीही जायु त्याच्यावर संतापलीच. दयेचा कोमल पाश तिनं पायाखालीं तुडविला. मातृहृदयाची कर्तव्यपरंपरा ती विसरली. तिनं आकांत केला. यापुढे उदकाचा घोंटदेखिल प्यायला तूं या घरांत राहूं नकोस असा तिनं त्याला इपारा दिला. कांयसुवला त्यानं जे दिवे पाजळले होते त्याची त्याला कठोर शब्दांत जाणीव करून दिली. शिव्याशापांचा त्याच्यावर भडिमार केला. ती म्हणाली—“ आजवर तुझे अनेक अपराध पोटांत घातले ! पण यापुढे ते शक्य नाही ! एकतर तूं तरी हें घर सोडून गेलं पाहिजेस नपेक्षां मला तरी हें घर सोडलं पाहिजे !”

जायु तावातावाने बोलत होती. गीता तिचं सांत्वन करण्याचा प्रयत्न करीत होती. पण ती ऐकेना. बेतूनं आल्यापावलीं परत जावं एवढ्याच हट्टाला ती पेटली. त्यानं पुन्हा कालत्रयीही आपल्या घराचा उबंरठा चव्हां नये अशा निश्चित धोरणानं ती धापा टाकीत बोलत होती.

आणि सर्वांत आश्चर्याची गोष्ट ह्मणजे बेतू तिला उत्तर देण्यासाठीं एक शब्दही तोंडावाटे उच्चारित नव्हता.

शेजारचे लोक ती गडबड ऐकून तिथं गोळा झाले. जो तो बेतूलाच त्यासंबंधीं दोष देऊं लागला. त्याची कानउघाडणी करूं लागला. मखून पडलेल्या बैलाला गिधांडांनी येऊन फाडून खावं तसा बेतूला त्या लोकांचा त्यावेळीं अनुभव आला. तिथं रहाणं त्याला अशक्य झालं. घर सोडून तो रस्त्यावर आला. आपण कुठे जातो, जाऊन काय करणार, कुठं झोंपणार, अशा अपरात्री कोण आपणाला आसरा देणार वगैरे संबंधी त्यानं काडीमात्रही विचार केला नव्हता. विचार करण्यासारखी ती परिस्थितीहि नव्हती. त्याचं नशीबच त्याच्यावर उलटलं होतं. त्यानंच त्याचा हात धरून त्याला घराबाहेर काढलं होतं—

तो आज सगळा दिवस जेवला नव्हता. नुसत्या पाण्यावरच त्यानं आजची वेळ मारून नेली होती. त्यामुळें त्याची गात्रं शिथिल झालीं होती. आंगांत त्राण उरलं नव्हतं. शिवाय ५।६ कोसांचा पायीं प्रवास केल्यामुळें तो अगदीं थकून गेला होता.

त्यानं घरीं येण्यापूर्वीं आज मोठमोठाले बेत केले होते. मनाशीं नवीन अशा योजना आंखल्या होत्या. जीविताशीं सत्कृत्याच्या गुजगोष्टी केल्या होत्या. नीतिला वंदन केलं होतं. याउप्पर जगांत सन्मार्गानं जीवन जगविण्याची शपथ वाहिली होती. आपल्या आजवरच्या दुर्वतनाला चिखलाची उपमा देऊन कमळाचा जन्मही या चिखलांतच होतो असा अंतर्दयामीं निष्कर्ष काढला होता. मनुष्याला पापाकडून पुण्याकडे नेणारी

पश्चाताप ही एक दिव्यौषधी आहे या गहन तत्वज्ञानाचा पाठ त्याने आयुष्यांत आज पहिल्यांदाच गिरवायला सुरवात केली होती.

—पण त्याच्या अंतःकरणांत उमटलेले ते सत्कर्मांचे पडसाद आपल्या अळवाची खाज माहित असलेल्या त्याच्या आईला कसे ऐकू यावे? त्याने सत्य सांगितलें असतें तरीहि तिनं त्यावर विश्वास ठेवला नसता. त्याला नीतिची चाड आहे हेंच मुळीं कुणि कबूल केलं नसतं—

भलतीच रात्र झाली होती. एकट्या बेतूखेरीज रस्ता निर्मनुष्य होता. चांदणं पडलं होतं. जणू उजाडल्यासारखं वाटे. कांहीं पुढं गेल्यावर रस्त्यांच्या एका बाजूला त्याला एक वडाचं झाड लागलं. त्यावर लाल कपड्यांच्या गुड्या लटकत होत्या. तिथं पोचतांच बेतूचे पाय एकाएकीं लटपटूं लागले. छाती धडधडूं लागली. आंगावर कांटा उभा राहिला. त्याठिकाणीं रात्रीच्या वेळीं देवचार कांबळ पांघरून बसलेला असतो असं गांवचे बहुतेक लोक सांगत तें त्यानें ऐकलं होतं. त्यालाही त्याचा प्रत्यय आला. एकाएकीं वडाच्या पानांतून सळसळ असा आवाज निघाला. कुणीतरी वरून घाईघाईनं खालीं उतरत आहे, असं बेतूला क्षणभर वाटलं. त्यानें ‘राम राम’ म्हटलं. आणि घामाघूम बनलेल्या स्थितींत तो जवळजवळ रस्त्यांतून पळतच सुटला—

कांहीं वेळानं त्यानें एका घराचं दार जाऊन ठोठावलं. आंतून एका मुलीनं ‘कोण?’ असा सवाल केला. ‘मी बेतू!’ बाहेरून उत्तर मिळालं. मुलीनं दिवा पेटविला. दार उघडलं. आणि समोरच्या व्यक्तीकडे पाहून म्हटलं—“इतक्या रात्री?”

“तुझा वडील कुठं आहे कार्मिन ?”

“ते हळदोण्याला गेले आहेत. उद्यां परत येतील—”

“—आणि तूं घरांत एकटीच ?—”

“होय !”

“बरं, मग जातो मी !”

“कां आला होतास ?”

बेतूनं येण्याचं खरं कारण तिला सांगितलं. आपली परिस्थिति तिला थोडक्यांत समजावून दिली. “या एका रात्रीपुरता मला या घरचा आसरा पाहिजे होता म्हणून तुमच्याकडे आलों होतो ! इथंच कुठंतरी झोंपावं अशी माझी इच्छा होती ! पण नको ! तूं घरांत एकटी पडलीस ! मी बोद्धून चावून पुरूष ! निदान आज तरी मी या घरांत झोंपणं योग्य होणार नाही ! तुझा वडील घरांत असता, तर गोष्ट निराळी होती—”

कार्मिनला त्याचा तो दृष्टिकोण चुकीचा वाटला नाही. पण त्याकरितां बेतूला अडल्यावेळीं आपण झोंपण्यापुरतीही जागा देऊं नये हा न्याय तिला तितकासा रुचला नाही. बेतूला ती आतां ज्या लाचार स्थितींत पहात होती ती स्थितीच इतकी कष्टास्पद होती कीं त्या स्थितींत त्याला मदत नाकारणं हा तिच्या दृष्टीनं कृतघ्नपणा होता. तिला बेतूची दया आली. ती म्हणाली—“कांहीं हरकत नाही ! मी तुला अंधारायला आणून देते ! पण मला आधीं हें सांग कीं तूं जेवलास का ? मला वाटतं तूं जेवलेला नाहीस ! तुझा चेहराच सांगतो आहे तसं ! मी तुला

रांधून वाढलं असतं ! पण तूं पडलास हिंदु ! मी रांधलेलं तुला कस बरं चालेल ? बरं, तुला कांहीं खायला दिलं तर चालेल का ? केळीं देतें तुला ! वाटल्यास पावही देतें बरोबर खायला ! वर पाणी पी आणि मग झोंपायला चल—” इतकं बोलून ती तें साहित्य आणण्यासाठीं घाईघाईनं आंत पळाली सुद्धां.

बेतूनं सोप्यावर बैठक मांडली. तो मनाशीं म्हणत होता—“कार्मिन, तूं किती गोड मुलगी आहेस ! आई पोटच्या मुलाबद्दल दाखविणार नाहीं, बहीण भावाबद्दल दाखविणार नाहीं, इतकी सहानुभूति माझ्याबद्दल तूं आतां दाखविलीस ! कसा उतराई होऊं तुझा मी ?—”

—आणि त्याचवेळीं कार्मिन हातांत कांहीं साहित्य घेऊन बाहेर आली—

खाणावळींतील परी

७

पणजीच्या मार्केटांत लोकांची नुकतीच ये जा सुरू झाली होती. एकीकडे कर्लिगडांच्या मोठमोठ्या राशी पडल्या होत्या. अद्यापिही कर्लिगडं भरून बाहेर गांवच्या बैलगाड्या तिथं येतच होत्या. त्याला लागूनच निरनिराळ्या जातीचीं मातीचीं मडकीं विक्रीसाठीं मांडली होती. जवळच रताळी, भेंड्या, मुळे, वांगी वगैरे शाकभाज्यांनीं भरलेल्या असंख्य टोपल्यांच्या रांगाच रांगा लागल्या होत्या. कांहीं क्रिस्तांवणी पेरू, पोपया, तेरफळं व फुल्ले यांची एकत्रित विक्री करतांना दिसत. शेजारीच मासळी विकण्याचा सोपा होता. तिथं बसलेल्या प्रत्येक नुस्तेंकरणीकडे एकेक तराजू व वजनं होती. त्याचं कारण, नुकताच तोदन मासळी विकण्याचा कायदा जारी झाला होता. त्या

कायद्याप्रमाणें वागणं हे त्या धंधांतील प्रत्येक व्यक्तीचं कर्तव्य होऊन बसलं होतं. शेजारी भुसारी मालाचीं दुकानं होती. कांहीं अंतरावर भजी व इतर खाद्य पदार्थ, त्याचप्रमाणें सोडा, लेमन वगैरे पेय विकणाऱ्या हातगाड्या एकमेकाला लागून उभ्या होत्या. कलिंगडाच्या राशीजवळ कांहीं मिस्तिसांची उडाणटप्पू पोरं उभी राहून उगीच एकादं कलिंगड उचलून त्याचा दर विचारीत. पुन्हां तें राशीवर फेंकून देत. कांहींवेळ तिथंच ताटकळत उभी रहात. पण त्यांच्यामुळें कलिंगडं विकणाऱ्यांना भलताच त्रास होई. कारण त्या पोरांपासून कलिंगडं चोरीला जाण्याचाच अधिक संभव असल्याने त्यांना डोळ्यांत तेल घाटून जपावं लागे. तिथंच एक बैठ्या इमारतींत एक क्रिस्तांवाचं रुद्धानगं पुजात होतं. हें पुजात तिथं नवीनच होतं. दोन तीन महिने झाले होते त्याची स्थापना होऊन. या पुजाताची मालकी कार्मिनचा बाप सांतान याच्याकडे होती. मोठा कल्पक मनुष्य ! जवळ भांडवल नव्हतं म्हणून इतके दिवस पोंबुर्ण्यासारख्या खेड्यांत जांभया देत बसला होता. कित्येक वर्षांपासून पणजीत असं एकादं पुजात उघडण्याचें तो मनांतून मांडे खात होता. पण निष्कांचन माणसांचे मनोरे म्हणजे बोद्धन चाळण जळणारी मेणबत्तीच. शेवटीं दुर्दैवानं दुमिंग भाटकाराची कार्मिनवर बलात्कार करण्यापर्यंत मजल गेली आणि तिच्या तडजोडीतून सांतानचं टपोरं सुदैव उदयास आलं. बेतूच्या सांगण्यावरून सांताननं दुमिंग भाटकारावरील खटला हातोहात मागं घेतला आणि त्याबद्दलची बक्षिसी म्हणून दुमिंग भाटकाराकडून २५० रुपये सांतानला व ५० रुपये बेतूला मिळवून दिले. हा सौदा अतिशय गुप्तरीत्या पार पडला गेला.

हातीं पैसे येतांच सांतानची पुजाताची कल्पना पुन्हां उसळी मारून वर आली. तो पोंबुपें सोडून कार्मिनसह पणजीला रहायला आला. येतांच जागा भाड्यान घेऊन त्यानं पुजात उघडलं. पुजातांत कार्मिन गळुयाचं काम संभाळी. सांतान इतर कामं पाही. सांतानची ही कल्पना कांहीं कारणामुळें का असेना पण अल्पावधीतच यशस्वी ठरली. त्याचं कारण तिथं मिळणारं चवदार जेवण हें नसून गळुयावर बसणारी कार्मिन हें होतं. कार्मिनचं अप्रतिम सौंदर्य हें त्या पुजाताचं मोठ्यांत मोठं आकर्षण ! पाखले, सोल्दाद, डायव्हर, क्लीनर, घरं रंगविणारे व चिरे कातणारे कामकरी वगैरे हरतऱ्हेची क्रिस्तांव मंडळी जेवणासाठीं त्या पुजातांत येत. कार्मिनची थट्टामस्करी करीत. तिच्याशीं गुलगुल गोष्टी करण्यांत तन्मय होत. अरसिकांतला अरसिकही तिच्याशीं बोद्धं लागला म्हणजे क्षणांत रसिक बनून जाई. कुणि जेवायला येतांना तिच्यासाठीं मुद्दाम फुलांच्या वेण्या घेऊन येत. कुणि तिला ऐकूं जाईल अशा रीतीनं टेबलापाशीं जेवायला बसतां बसतां एकादं गाणं गुण-गुणप्यास सुरवात करीत. कुणि एकादं भज्यांचं पुडकं हातांत धरून त्यांतील एकेक भजें तोंडांत टाकीत पुजातांत प्रवेश करीत. आणि त्यावेळीं कार्मिन गळुयावर बसलेली असली कीं, तें पुडकं हटकून तिच्यापुढें धरून त्यांतील एकादं भजें घेण्याचा तिला आग्रह करीत. कार्मिन अशा गोष्टींना फारच कमी उत्तेजन देई. तिला गिन्हार्इकांचा तो चावटपणा मुळींच संमत नव्हता. ती केव्हां केव्हां मनाशीं म्हणे, कुठून आपल्या वडिलांना हें पुजात काढण्याची दुर्बुद्धी सुचली देव जाणें ! खेड्यांतील लोकांची अकृत्रिम वागणूक आणि त्यांचा मनमोकळा स्वभाव

यांचा पुजातांत जेवायला येणाऱ्या रोजच्या शहरी गिऱ्हाईकांत तिला कधी चुकूनदेखील भाढळ होईना. नाही म्हणायला त्या वर्तनाला अपवाद असा एकच इसम मधून मधून त्या पुजातांत जेवायला यायचा. आणि तो म्हणजे आल्बेत. तो महिन्यापूर्वी सेगुंद काब होता. नुकतंच त्याला आणखी एक फीत चढून त्याची गणना प्रिमेर काबांत होऊ लागली होती. तो वर्तनानं अतिशय साधा होता. त्याचे डोळे घारे होते. हंसताना त्याच्या उजव्या गालाला खळी पडायची. त्याचं वय तिसीच्या आंत असावं. तो फारच कमी बोलत असे. कारणाशिवाय बोलणं हा मुळी त्याचा स्वभावधर्मच नव्हता. पोलिसांत नौकरी करून हा मनुष्य इतका साधा कसा याचं कार्मिनला पुष्कळवेळां कोडं पडे. तो नेहमीच आपल्या खाकी युनिफार्ममध्ये असायचा. का कोण जाणे, पण कार्मिनला हा मनुष्य फार आवडायचा. त्याचं स्वागत करतांना कार्मिन त्याच्याकडे पाहून कधी हंसली नाही असं सहसा कधी घडत नसे. त्या हंसण्यांत सोज्वलतेची झांक असायची. पावित्र्याचं तेज असायचं. आल्बेतलाही तिचं ते हास्य मोठं गोड वाटायचं. तोही तिच्याकडे पाहून हंसायचा.

पण आज तीन दिवस झाले, आल्बेत त्या पुजातांत जेवायला आला नव्हता. असं कां व्हावं हें कार्मिनला विचार करूनही समजेना. तो आजारी असेल का ? कां कुठं बाहेरगांवीं गेला असेल ? वगैरे अनेक प्रश्न तिला भंडावून सोडू लागले. तिला मुळी चैनच पडेना. महा-लक्ष्मीच्या देवळानजीक असलेल्या शरीच्या जवळपास कुठंतरी तो रहातो एवढं तिला माहित होतं. पण त्याचा नेमका असा पत्ता तिला माहित नव्हता. त्याचा दुसरा पत्ता तिला परिचित होता, तो आल्बेत

जियं नौकरी करी त्या पोलिसकचेरीचा ! पण हे पत्ते माहित असून आपणाला त्याचा उपयोग काय असं कार्मिनला वाटे. कारण आल्बेर्ट पुजातावर न आल्याबद्दल मुद्दाम एकादा माणूस पाठवून त्याची चौकशी काढण्याइतकी त्याची आणि कार्मिनची दाट गट्टी कुठं होती ? तशी ती असती तर आल्बेर्टचा पत्ता काढण्यासाठीं तिनं तेंही काम केलं असतं. कदाचित त्याचा शोध काढीत ती स्वतःच त्या दोन्हीही पत्त्यावर जाऊन आली असतीही—

—काय आश्चर्य तरी पहा ! एक परका मनुष्य ! गिन्हाईक या नात्यानं त्या पुजातावर येतो आणि त्या पोरीला आपल्या अबोल्या स्वभावानें जिकून बसतो. आपणाविषयीचं आकर्षण तिच्या मनांत निर्माण करतो. प्रीतिचें खत तिच्या अंतःकरणांत रुजू घालतो. हा चमत्कार कशाचा ? प्रेमाचा ? प्रेम ही इतकी उन्मत्त वस्तु आहे का ? प्रेमाला नीति नाही का ? प्रेम व्यवहार जाणत नाही का ? एकमेकांच्या परिस्थितीचा विचार न करितां, एकमेकांच्या आवडीनिवडी लक्षांत न घेतां, एकमेकांचा सामाजिक दर्जा न पहातां, अंतःकरणाच्या एका गुप्त कप्प्यांत जागृत झालेला हा उन्माद म्हणजेच प्रेम का ? कुणि सांगावं ! कदाचित् त्याचंच नांव प्रेम असेलही ! कांहीं का असेना, पण आल्बेर्टकडे तिचा जीव ओढ घेत होता इतकं खरं ! मग त्याला कुणि प्रेम म्हणो, कुणि उन्माद म्हणो, कुणि पाप म्हणो, कुणि पुण्य म्हणो—

वेळ भराभर निघून जात होता. मार्केटभर लोकांचा गोंगाट सुरू होता. सूर्य डोक्यावर आला होता. संतानच्या पुजातांतून लोक जेवण उरकून बांहेर पडत होते. कुणि नुकतेच आंत शिरत होते. कार्मिन

नित्याप्रमाणें गल्ल्यावर बसली होती. जवळच्या नंदनगोळीच्या एका झाडाखाली वेड लागलेली एक चांभार जातीची बाई काळंगड खात बसली होती. तेथून थोड्याशा अंतरावर गाईचं मांस विकण्याचं एक दुकान होतं. दुकानाबाहेर पडलेलीं हाडं चघळण्यासाठीं कांही हाडकुळी कुत्री तिथं गोळा झालीं होती. विमायला आणलेली मासळी खपून गेल्यामुळें रिकाम्या टोपल्या डोक्यावर ठेऊन कांहीं नुस्तेंकरणी घरच्या दिशेनं चालल्या होत्या.

तोंच तोफ झाली. बारा वाजल्याचा तो सरकारीरित्या दिलेला इशारा होता. ज्यांना ज्यांना त्या तोफेचा आवाज ऐकूं गेला त्या सर्व क्रिस्तांवानीं बसल्या ठिकाणावरून उठून व चालतांना अकस्मात थांबून हाताच्या भांगठ्याचं बोट, तोंड कपाळ व छाती यांना भिडवून तोंडावाटे कांहींतरी मंत्र म्हणत भक्तिभावानें देवाची प्रार्थना चालविली—

शिरगांवची जत्रा

८

वसंत ऋतूच्या आगमनानं यौवनसंपन्न दिसणाऱ्या लोभनीय वनश्रीप्रमाणें दुर्वतनाचा सशर्त त्याग केल्याच्या ध्येयनिष्ठ जाणिवे-मुळे बतेच्या पूर्व वर्तनांत झालेला पालट निःसंशय शोभायमान होता. अपकीर्तिनं डागाळलेल्या माणसाला जगानं आपलं कोडकौतुक करावं असंच नेहमी वाटत असतं. आपणाविषयीं लोकांनीं वेळोवेळीं काढलेले तिरस्करणीय सूर ऐकून त्याचे कान इतकें कांहीं किटलेले असतात कीं, घोड्याची लीद भरणान्याला एकाद्या सुगंधी पुष्पाची तीव्रतेनं जाणिव व्हावी, तद्वत जगाच्या निर्भेळ स्तुतीस पात्र ठरण्याइतपत आपल्या प्रचलित जीवनांत कांहींतरी चमत्कार घडवून आणण्याची त्याला उत्कंठा लागलेली असते. तो त्या बाजूनं प्रयत्नही करतो. पण या उत्कर्षाच्या

दिव्योदात्त शर्यतीत सारंच घोडे विजयी ठरतातच असं नाही. कित्येक आयुष्याच्या अंतापर्यंत पळण्याचा प्रयत्न करूनही मागंच रहातात. अपयश हेंच त्यांचं गालबोट ठरतं. आशेचा लगाम तुटून जातो. आंधळ्याप्रमाणे चांचपडत जीवन कंठणं एवढाच कार्यभाग अंति त्यांना शिल्लक उरतो. इतकं आहे, तरी भविष्यकालाबद्दल मनुष्यमात्राच्या अंतरंगांत डोकावणारी आस्था त्याला कधी नष्ट करता येते तर पहा ! छे ! तें कालत्रयीही शक्य नाही ! -मृगजळ आहे म्हणूनच हरीण त्याच्याकडे धावंतं, दिवा दिसतो म्हणूनच पतंग त्यावर झडप टाकतो. आणि भविष्यकाल आहे म्हणूनच मनुष्य आशावादी बनतो, नाही का ?

बेतूचंही तसंच झालं. ज्याने ज्याने त्याच्या दूषित चारित्र्याकडे विषम नजरेन पाहून त्याचा वेळोवेळीं उपमर्द केला होता, त्यांना त्यांना आपल्या सद्वर्तनी कर्तृत्वाची चमक दाखवून दिपविण्याचा मानस त्यानं अंतरीच्या फलकावर कोरला होता. सद्गुणांचा संचय करून भाविणीनं देवीच्या पालखीसमोर धरलेल्या चौरीप्रमाणं त्याला आपला जीवनरथ भूषित करायचा होता. कांयसुवच्या समुद्रांतून त्याचं पुनरज्जीवन ईशान्यानंतर कोटांतील सिद्धेश्वराला साक्ष ठेवून त्यानं भावी जीवनांत स्थित्यंतर घडवून आणण्याचा निर्धार केला होता.

त्यानंतर पंधरा दिवसांनी तो पणजी मुक्कामी निघून आला होता.

येतांच एका मोटारीवर त्यानं क्लीनरची नोकरी धरली. तो श्रमजीवि बनला.

सांताननं पणजीत येऊन मार्केटांत पुजात उघडलं तेंही त्याच सुमारास.

फावल्या वेळीं या पुजातांत जाऊन सांतानची नि कार्मिनची भेट घेणं हा बेतूच्या नित्यक्रमांतील एक न चुकणारा नियम होऊन बसला होता. त्यांच्याखेरीज बेतुला आणि बेतूखेरीज त्यांना करमत नसे. पण पोटाच्या मागं लागल्यामुळे बेतुला केव्हां केव्हां दोनदोन तीनतीन दिवस त्या जिव्हाळ्याच्या मंडळींना भेटणं अशक्यप्राय होई. तो रहायचा ताळगांवला. पणजीपासून हें ठिकाण फारसं दूर नव्हतं. बेतू ज्या मोटारीवर क्लीनर म्हणून नोकरीवर होता तिच्यावर ड्रायव्हर असलेल्या इसमाचें बिन्हाड ताळगांवला होतं, त्याच्याचकडे बेतू निजण्याउठण्याला असायचा.

आज शिरगांवची जत्रा ! दर वर्षाप्रमाणेंच धोंड्या नात्यानं बेतू त्या जत्रेला जाण्यासाठीं ताळगांवहून पणजीला आला होता. तिथून होडीनं तो शिरगांवला जाणार होता.

त्यापूर्वीं सांतानला व कार्मिनला एकदांचं भेटून यावं म्हणून तो मार्केटच्या बाजूनं वळला.

वेळ सकाळची होती.

तो गेला तेव्हां कार्मिन पुजातावर एकटीच होती. वडील बाजार खरेदी करायला गेला होता.

बेतूनं पुजाताबाहेर उभा राहूनच गळुयावर बसलेल्या कार्मिनला हटकलं. तो कांसोटा मारून कोरंकरकरीत धोतर नेसला होता. त्याच्या अंगांत सफेत पैरण होती. गळ्यांत लाल रंगाचा रेशमी रुमाल बांधला होता. डोक्यावर टोपी नव्हती. हातांत बेत होतं. त्याला लोकीचे गोंडे व फुलं लटकत होती. पायांत मालवणी वहाणा होत्या. तो व्रतस्थ होता.

कोणत्याही भ्रष्टकारापासून अलिप्त रहाणं त्याला क्रम प्राप्त होतं. एवढ्याचसाठी तो पुजाताच्या भांत शिरला नाही, त्यानं कार्मिनलाच बाहेर बोलावून घेतलं. बेतूला त्या विशिष्ट पेहेरावांत कार्मिन आज पहिल्यांदाच पहात होती. त्यामुळं त्याच्याकडे आश्चर्यानं पहात तिने त्याला विचारलं—“ शिरगांवला चाललास होय ? ”

“ हं ! येतेस तू ?— ”

“ आलें असतें ! पण तूं धोंड नसतास तर— ”

“ म्हणून काय झालं ? त्यामुळें तुला काय हरकत आहे यायला ?— ”

“ समज, मी आलें तर तुला माझ्या संगतीत कसं बरं रहातां येईल ? तूं धोंड असल्यानें तुला तुझ्या कार्याकडे विशेष लक्ष द्यावं लागणार ! अशावेळीं मला कुठं संभाळीत बसणार तूं ? बरं मी पडलें बोटून चाटून बाईमनुष्य ! तिथं एकटं फिरणंही धोक्याचंच ! तशांत मी पूर्वीं कधीं त्या गांवचं तोंड पाहिलेलं नाही. मला काडीचीहि माहिती नाही त्या गांवाची. वास्तविक, फार वर्षांपासून मी ही जत्रा डोळ्याखाटून घालीन म्हणते. तिथं आगींतून चालत जातात म्हणे धोंड लोक. तेवढंच मला पहायचं होतं— ”

“ आली तुझी अडचण माझ्या ध्यानांत. पण मला आधीं हें सांग, तुला खरंच का यायचंय जत्रेला ? तसं असेल तर आमचा एक गांववाला चहाचं दुकान घेऊन जातो तिथं, त्या दुकानांत करीन कीं मी तुझी उठण्याबसण्याची सोय ! मग चालतेस माझ्याबरोबर ? जत्रा संपली कीं येऊं परत पणजीला— ”

कार्मिनने विचार केल्यासारखं केलं. ती म्हणाली “ गेल्या आठव-
ज्यांत तूं इथं आलास, पण याविषयीं एक चकार शब्दही बोलला
नाहीस तूं माझ्याशीं. त्यावेळीं जर का तूं मला याची थोडीशी कल्पना
आणून दिली असतीस, तर जावं कीं न जावं याबद्दल विचार करायला
मला केवढा तरी अवधि मिळाला असता. तयारी करण्यासाठीं धांवपळ
करावी लागली नसती—”

“ माझ्या लक्षांतच राहिलं नाही तें ! मला तरी काय माहित तूं
शिरगांवला येणार आहेस हें ? बरं मग काय म्हणणं आहे तुझं आतां ?
चलतेस तर लवकर तयारी कर ! मी होडीतून जाणार होतो. तूं येतेस
तर आपण मोटारीतनं जाऊं —”

तितक्यांत सांतान बाजार खरेदी करून तिथं आला. थोडावेळ त्या
तिघांत बोलणीं झालीं. कार्मिननं वडिलांना आपण जाऊं का म्हणून
विचारलं. तिला नाउमेद करणं सांतानच्या जिवावर आलं. त्यानं आपली
संमति दिली. कांहीं वेळानं कपडे वंगारे बदलून व निघायची सर्व तयारी
करून कार्मिन बेतूच्या सोबत बाहेर पडली.

तीं दोघं वाफोराकडे आलीं. त्यांत बसून तीं बेतींते उतरणार होतीं.
नंतर तिथून मोटारीतनं अस्नोडयापर्यंत जाऊन मग शिरगांवला जाण्याचा
त्यांचा मानस होता.

तिकिटं काढून तीं दोघं लागलींच वाफोरांत जाऊन बसलीं. वाफोर
सुटण्याची श्वेटची घंटा वाजली. घक्याला बांधून टाकलेला दोरखंड
सोडण्यांत आला. वाफोर किनारा सोडून चालू लागला.

एकदोन मिनिटं गेलीं असतील तोंच एका व्यक्तीकडे कार्मिनचं तितक्यांत लक्ष गेलं. तिच्या उमेदीला पारावार उरला नाही. ज्या मूर्तीच्या चिंतनांत तिनें आज कित्येक दिवस घालविले होते तीच व्यक्ति तिच्या-पासून चार पावलांच्या अंतरावर आतां उभी होती. क्षणांत त्या व्यक्तीची आणि कार्मिनची नजरानजर झाली. तीं दोघं एकमेकांना उद्देशून हंसलीसुद्धां. तो आल्वेत होता. शिष्टाचारानुसार तो तिच्याजवळ आला. “कुठं चाललीस ?” त्यानें तिला विचारलं. तिनें उत्तर दिलं—“शिरगांवला !”

“वाः ! बरी सोबत मिळाली तुझी—”

“म्हणजे ?”

“मीही शिरगांवलाच जातोय की—”

“खरं ?”

“खोटं नाही सांगत—”

कार्मिनला मनांतून कितीतरी आनंद झाला. आतां आल्वेतबरोबर आपणास बोलावयास मिळणार, त्याला आपण अनेक प्रश्न विचारणार, त्याची हरकत नसली तर बेतूला सकाळीं भेटतें असं सांगून आजची रात्र आपण आल्वेतबरोबर जत्रेतून फेरफटका करण्यांत घालविणार, त्यानें मागितलं तर त्याला चुंबनसुद्धां देणार वगैरे संकल्प ती मनाशीं सोडूं लागली. तिनें त्याला विचारलं—“तूं एकटाच आहिस ना ? कीं दुसरं कुणि आहे तुझ्याबरोबर ?”

“कां ?”

“नाहीं, सहज विचारलं—”

“ अगदीं एकय निघालों आहे मी ही सहल करायला. शिरगांवची जत्रा मी अद्याप पाहिलेली नाही. या जत्रेत कोंकणें आगीतून कसे जातात हें मला पहायचें आहे ! बाकीं आम्हां क्रिस्तांव लोकांना आवड-ण्यासारखें या जत्रेत दुसरें काय आहे म्हणा ! उगीच मजेसाठीं जातो आहे झालं—”

तितक्यांत वाफोराची शिटी वाजली.

बेतींचा धक्का हळुहळू जवळ येऊं लागला.

तोच कार्मिननं आपल्या सोबत असलेल्या बेतूकडे आंगुलिनिर्देश करून म्हटलं - “ मी याच्याबरोबर आलों आहे. फार परिचय याचा नि आमचा—”

आल्बेर्तेनं क्षणभर बेतूकडे निरखून पाहिलं. तो हंसला. त्यानं विचारलं—“ तूं रात्रौ आगीतून जाणार नाही ?”

“ होय सिज्योर—”

वाफोर धक्याला लागला.

बेतू आणि कार्मिन यांच्यांत आल्बेर्तेची आतां नवीन भर पडली होती. तीं तिघंही वाफोरांतून धक्यावर उतरलीं. जवळच मोटरस्टँड होता. मोटरवाले म्हापशें, डिचोली म्हणून घसाफोड करीत होते. त्यापैकींच एका मोटारीत जाऊन तीं तिघं बसलीं.

शिरगांवला जाईपर्यंतचा त्या तिघांचा सगळा खर्च आल्बेर्तेनं स्वतःच्या खिशातूनच केला.

तीं शिरगांवात येऊन दाखल झालीं.

जसजसा वेळ जाऊं लागला तसतशी जत्रेला अधिकाधिक गर्दी लोट्टं लागली. धक्काबुक्की सुरू झाली. रस्यानं नीट चालणं देखील अशक्य होऊं लागलं.

गांवांतील प्रत्येक लहानमोठी देवळं कागदाच्या रंगीबेरंगी पातका लावून शोभविलीं गेलीं होती. तांच्या पितळेचीं भांडी, खेळणीं, खाजें—लाडू इत्यादि खाद्यपदार्थ, चहा—सोडा वगैरे मालाच्या अवास्तव दुकानांनीं गांवची बहुतेक मोकळी जागा व्यापून गेली होती. म्हारड्यांच्या धंद्याला तर एव्हांपासूनच तेजी चढली होती. त्यांनीं विकायला आणलेल्या वट्ट्या, सुपं, कण्णे, पाटल्यो वगैरे जिन्नस वजा केल्यास विशेषतः त्यांच्यापासून हांतऱ्या विकत घेण्याकडेच गिऱ्हाईकांचा ओढा दिसत होता.

याच हांतऱ्यामुळे जत्रेच्या निमित्तानं या गांवांत पायधूळ झाडणाऱ्या स्त्री-पुरुषांच्या विकारवश प्रणयाला प्रतिवर्षी उक्त येत असतो. भुंगे आणि फुलं यांची जवळच्या डोंगरपठारावर निळाजरी गट्टी जमून त्या उभयतांकडून अनीतीचं कोडकौतुक केलं जातं. देवाच्या पवित्र द्वारी श्रद्धेला काळिमा फांसणाऱ्या या कृत्यांनीं वातावरणांत गढुळता निर्माण होते—

उन्हं निघून गेलीं होती.

धोंड लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी खानासाठीं तळीकडे जात होत्या. बेतूही तिथं जाण्याची घाई करू लागला. त्यानं कार्मिनला खूण करून एका कडेला बोलावून घेतलं. तो कुजबुजला—“आतां अधिक वेळ तुमच्या सहवासांत घालविणं शक्य नाही ! मला तळीवर जाऊन खान

उरकून ध्यायचं आहे. तिथून देवळांत गेलं पाहिजे. पुन्हा होमकुंडाकडे आलं पाहिजे. मग तू आतां काय करतेस ? सकाळीं पणजीहून इकडं येतांना भी तुला म्हणालों कीं येथील एका गांववाल्याच्या चहाच्या दुकानीं तुझी बसण्याउठण्याची सोय करतो म्हणून. तें दुकान इथून फारसं दूर नाही. तू सांगत असल्यास भी त्याची आणि तुझी ओळख करून देतो. म्हणजे वाटेला तेव्हां तुला तिथं जाऊन बसतां येईल. कुठंतरी बसायला ठिकाण हें तर पाहिजेच ना ?”

कार्मिनला त्याचं तें म्हणणं तेव्हांच पटलं. तिनें त्यासंबंधीं आल्बर्टला विचारलं. तो म्हणाला—“अशी कुठं सोय होत असेल तर त्यांत वाईट काय आहे ?”

ठरल्याप्रमाणें बेतू आपल्या त्या दोन्हीही सोबत्यांसह लागलीच दुकानावर गेला. त्यानें तिथं गांववाल्याला काय सांगायचं तें सांगितलं. आल्बर्ट व कार्मिन यांना त्यानं आगाऊ आश्वासन दिल्याप्रमाणें त्यांची तिथं बसण्याउठण्याची सोय केली. आणि आपण पहाटेच्या सुमारास तुम्हाला येथें येऊन भेटतो अशी त्यांना सूचना देऊन त्यानं त्या उभयतांचा निरोप घेतला.

चहाच्या दुकानाच्या मागील बाजूला एक रिट्यांचें झाड होतं. त्याच्या मुळाशीं रिकाम्या झालेल्या कांदीं सोडाच्या पेठ्या दुकानदारानें एकावर एक याप्रमाणें रचून ठेवल्या होत्या. त्यापैकीं एक पेटी जमिनीवर ठेवून आल्बर्ट तीवर कार्मिनसह बसला. तो त्यावेळीं आपल्या मिलिटरी युनिफॉर्ममध्ये होता. कार्मिन त्याच्या कोटाच्या एका बटणाशीं तितक्यांत लगट करीत म्हणाली —“ गेल्या कांदीं दिवसांपासून तू पुजातावर

जेवायला येण्याचा बंद झालास. त्या मुदतीत मी नाहीतरी तुझी कितीदां तरी आठवण काढली असेल ! मला वाटलं तू आजारी असशील—”

“ नाही मी दीड दोन महिने तुमच्या पुजातावर नियमानें जेवायला येत होतो, त्याला तसंच कारण होतं. गेल्या पावसाळ्यात आमच्या अस्नोडेंच्या घरावर माड पडून त्याची एक भिंत व छप्पर मोडून पडलं होतं. तें दुरुस्त करायला म्हणून माझी ‘मांय’ तिथं गेली होती. तिच्या त्या गैरहजेरीत मला रांधून वाढण्यासारखा घरांत दुसरा मनुष्य कुणी नव्हता. म्हणून तुमच्या पुजातावर जेवायला येत होतो. ती परत येतांच गरज संपली. साहजिकच तुमच्या बाजूने येणंही बंद झालं—”

जवळजवळ तीं अशारीतीनं तिथं अर्धा तास बोलत बसली होती. नंतर तीं दोघं दुकानांतून बाहेर पडली. त्यारात्रीं त्यांनीं जेवण घेतलं नाही. कांहीतरी खाऊन त्यांनीं ती रात्र मारून नेली.

रात्री होमकुंडांत भडकलेल्या आगीच्या ज्वाला दूर उभं राहून त्या उभयतांनीं नजरेखालून घातल्या, कांही वेळानं धोंड लोक त्या आगीतून चालून जातांना त्यांनीं पाहिलं. तें ‘इप्रित’ पाहून त्यांनीं आश्चर्यानं तोंडांत बोटं घातलीं—

पहाट होण्याच्या सुमारास जत्रेतील गर्दी हलुहलू कमी होऊं लागली. बेतू चहाच्या दुकानीं आला. पण तिथं येऊन पहातो तो कार्मिन आणि आल्ब्रेत त्याला कुठं दिसेना. त्यानं दुकानदाराकडे त्यांच्याविषयी चौकशी केली. तेव्हां त्याचा तो गांवाला चेहऱ्यावर मिस्कील हास्य खेळवून उत्तरला—“तू येथून गेल्यानंतर अवघा अर्धा तासच इथं होती.

तदनंतर मी अद्यापि कांहीं त्याचं तोंड पाहिलं नाही. त्यांना काय ? बसली असतील कुठंतरी एकांतात एकमेकांना मिठ्या मारीत—”

बेतूला मोठाच पेंच पडला. त्याची मति चळबिचल झाली. तो गांगरून गेला. त्याच्या अंतःचक्षुंसमोर अनेक प्रश्नचिन्हांनी गर्दी करून सोडली.

—पण त्या मनःस्थितीत त्याला अधिक वेळ घुटमळत रहावं लागलं नाही—

तो आला त्याच्यामागून १५।२० मिनिटांनीं आल्ब्रेत आणि कार्मिन तिथं आली.

बेतूनं त्या दोघांचंही निरीक्षण केलं.

आल्ब्रेतच्या खाकी कपड्यांना चुरी पडली होती. त्याचे घारे डोळे जाग्रणामुळें लाल झाले होते. चेहरा फिकट दिसत होता. कार्मिनचीही पण तीच गत झाली होती. तिचे केंस विस्कटले होते. आंबाड्यांत खोंवलेलं गुलाबाचं फूल चुरगळून गेलं होतं. ती थकल्यासारखी दिसत होती—

वाळूंनील किल्ला

९

आपल्या लग्नाविषयीं कार्मिन मनांतून केवढे तरी मांडे खाई !
आल्बेत्तसारखा तरुण आणि सुंदर नवरा मुलगा आपणाला
पति म्हणून लाभणं हें आपलं केवढं भाग्य ! किती मिष्टास स्वभाव
आहे त्याचा ! तो फारसं कधीं बोलत नाही ! पण तो एकदां बोद्धं
लागला कीं त्याच्या तोंडून उमटणारे शब्द किती रसाळ वाटतात !
त्याचं अंतःकरणदेखिल किती कोमल ! याला प्रेमाची भावना असणं
शक्य आहे का असा त्याच्याबद्दल प्रथमदर्शनी कुणाचाही प्रह होईल.
पण प्रीतीचं रहस्य तो किती चांगल्यारीतीनं ओळखतो ! शिरगांवच्या
डोंगरपठारावर हांतरीवर बसल्याठिकाणीं आपण त्याला त्या रात्री
' आल्बेत्त ! ' म्हणून हांक मारली, तेव्हां आपला मानस ओळखून उलट

उत्तरीं तो म्हणाला—“ किती विचित्र परिस्थितीत आहोंत नाही आपण सध्या ? ” आपण त्यावर हंसलें. त्याच्याकडे लाचार दृष्टीनं पाहिलें. पुरुषासारखा पुरुष असुनही तो आपल्या उत्फुल्ल विकारांना पायबंद घालण्याचा अजून आंगचोरपणा करित होता. त्याला त्या स्थितीत रहाणं जेव्हां सर्वस्वी असह्य झालं तेव्हा मात्र त्यानं मला लाज सोडून विचारलं, “ तुझा हात मी हातांत घेतला तर तुझ्या प्रेमळ वर्तनाचा मी भलताच फायदा घेतला असं तर तूं म्हणणार नाहीस ना ? ”

“ आल्ब्रेत, खरं सांगूं तुला ? तूं मला आवडतोस ! अर्थात् तूं माझा हात आपल्या हातीं घेणं ही गोष्ट मला अप्रिय कशी होईल ? उलट मला त्यांत आनंदच वाटेल ” आपण त्याला आपल्या हृदयांतील गुपित समजावून दिलं. आल्ब्रेतनं चटकन् आपणाला जवळ ओढलं आणि आपला हातही आपल्या हातीं घेऊन दाबला. किती सुखद संवेदनेनं आपलं मन त्यावेळीं भारलं ! पाण्यांत दगड टाकावा तद्वत आपल्या संबंध शरिरांत अपूर्व अशा नवचैतन्याच्या, विपरीत अशा उन्मादाच्या लहरी निर्माण झाल्या ! कळीचं क्षणांत फुलांत रूपान्तर व्हावं तसं आपलं झालं ! अंधाराला कटांत घेऊन आपण आल्ब्रेतच्या मांडीवर मान टाकली. होमकुंडांत आगीनं संचार केल्यामुलें थोड्या वेळापूर्वीं बाजूच्या डोंगरपठारावर झालेली अचाट गर्दी हळुहळू ओसरूं लागली होती. तिथंच एका झाडाखाली हातरीवर बसल्याठिकाणीं आल्ब्रेत आणि आपण प्रीतीचीं स्वप्ने अंतरींच्या फलकावर चितारीत होतों. उद्यांच्या पुण्यमय कल्पनांवर विसंबून आज पापाशीं सलगींचं नातं जोडीत होतों. आल्ब्रेतनं आपणास

आश्वासन दिलं—“तुझ्याशीं लग्न करण्याची शिकस्त करीन ! देवानं आपले हे मनोरे पुर्णत्वास नेलेच, तर प्रीतीच्या दाट संघटनेवर आपण संसाराचं नंदनवन बनवूं ! मिऊ नकोस—”

या एकाच स्मृतिपाशानं शिरगांवहून परत पणजीला आल्यावरही तिचं हृदय आल्बेतकडे ओढ घेऊं लागलं होतं. एक दिवस त्याची नि तिची गांठ पडली नाहीं तर त्या पोरीचं चित्त ठिकाणावर नसायचं. तिच्या प्रीतीचा फुलबाग बहरविणारा तो फुलमाळी होता. तिचं खेडवळ जीवन कलामय करणारा तो कुशल शिल्पकार होता. तिच्या तारुण्याच्या कारंजाला जलसंचय करणारा तो निर्भेळ झरा होता. इगर्जेत देवासमोर गुढवे टेकून मिस म्हणतांनादेखिल ती पोर जितकी तन्मय होत नसे तितकी ती आल्बेतच्या सहवासांत तन्मय झालेली दिसायची. त्यानं गास्पारतीवर फिरायला चल असं म्हटलं आणि त्याला तिनं नकार दिला असं सहसा कवीं व्हायचं नाहीं.

आज रविवार होता. वेळ सायंकाळची होती. काल आल्बेतची नि तिची भेट झाली तेव्हां त्या दोघांनीं जिऱ्हाळ्याच्या एका नाजूक प्रश्नावर अखेरचा विचारविनिमय करण्यासाठीं उद्यां गास्पारतीला जोडीनं जायचं ठरविलं होतं. तदनुसार पुजाताच्या दारांत आल्बेतच्या वाटेकडे डोळे लावून ती उभी होती. तिनं निळसर रंगाचा रेशमी विस्तिद आंगांत घातला होता. पावडरचा हात फांसून चेहऱ्याला तजेला आणला होता. पायांत उंच टांचेचे बूट घातले होते. केशकलाप नमुनेदाररिल्या सजविला होता. आंबाड्याच्या डाव्या बाजुला सोनचांप्याचं फूल खोबलं होतं.

—आणि त्याच वेळीं आल्बेर्त आपल्या घरी एका विचित्र पेचांत सांपडला होता—

पुढील आठवड्यांत पणजीहून कॅपेच्या कॉमार्कांत आल्बेर्तची बदली होणार होती. ही गोष्ट काल जेव्हां त्यानं कार्मिनच्या कानांवर घातली तेव्हां ती पोर क्षणभर बुचकळ्यांत पडली. तिचा धीर खचला. आपल्या आशाआकांक्षा कोलमडून पडतात कीं काय असा तिला संशय आला. तिनं उताविळपणानं आपल्या दोन्हीही हातांनीं आल्बेर्तचे खांदे पकडले आणि त्याला गदगदा हालवित ती आतुरतेनं म्हणाली—“तुला आठवण आहे ना ? आपण काजाराबद्दल एकमेकांशीं वचनबद्ध झालों आहोंत ! त्याची पूर्तता आपणाला करायची आहे ! फार मोठी जबाबदारी आहे आपणावर ! तुझ्यावर माझा विश्वास आहे ! मी माझ्या स्वतःच्या आवडीनिवडी लक्षांत घेऊन तुझी निवड केली ! तुला माझं तन-मन अर्पण केलं ! देवाकडे तुला आयुरारोग्य चिंतिलं ! तुझ्यामाझ्या भावी संसाराचीं सुखस्वप्नें रंगविण्यांत मी रात्रीच्यारात्री जागून काढल्या ! आल्बेर्त सांग ! मला गोंधळांत टाकूं नकोस ! करणार ना तूं माझ्याशीं काजार ?—”

आल्बेर्तनें तिला त्यावेळीं उत्तर दिलं तें अतिशय त्रोटक स्वरूपाचं होतं. तो म्हणाला—“कार्मिन, तुझ्याशीं मला काजार करतां आलं तर मी स्वतःला अतिशय भाग्यवान समजेन. पण—”

“पण काय ?—”

“तुझ्याप्रमाणेंच मायेचा एक दुसरा पाश माझ्यामागे आहे—”

“ कुणाचा ? ”

“ मला जन्म देणाऱ्या मांयचा ! तिची संमती घेऊनच मला तुझ्या-
माझ्या संसाराचा पट मांडायचा आहे ! तिचा स्कार मिळाला की
आपलं काजार निश्चित झालं असं समज—”

“ आणि तिनं हरकत घेतली तर ?—”

“ मला निरुत्तर करण्याचा प्रयत्न करूं नकोस ! उद्यां मी यासंबंधी
मांयकडे बोलणं काढीन ! मग पाहुंया देवानं आपल्या दैवांत काय
लिहिलं आहे तें—” इतकं बोलून तो निघून गेला होता.

आज ह्या गोष्टीचा कार्मिनकडे जाण्यापूर्वी त्यानं आपल्या मांयशीं
परिस्फोट केला. आपल्या नि कार्मिनच्या प्रीतीचा संबंध इतिहास तिच्या
डोळ्यासमोर उभा केला. ती कोण, कुणाची, काय करते, कुठं रहाते
वगैरे संबंधीही त्यानं तिला माहिती करून दिली. कार्मिनच्या स्वभावाची
तोंड फाटेपर्यंत स्तुति केली. आपलं अंतरंग तिच्याशीं खुलं केलं. तो
तिच्या उत्तराची वाट पहात राहिला.

कर्धी झाली नव्हती इतकी आलंबेतची मांय त्यावेळीं गंभीर दिसली.
ती म्हणाली—“ बेटा, प्रेम या भावनेविषयीं मला आदर आहे ! पण
तिच्या गोंडस प्राप्तिकरितां झटतांना सुसंस्कृत मनुष्यानं खोल विचार
करायला नको का ? पुजातासारखा हलक्या प्रतीचा धंदा करणाऱ्या
एका अशिक्षित खेडवळाच्या पोरीकडे काजारासारख्या पवित्र बंधनानें
जखडण्याइतका तुझ्या घराण्याचा लौकिक सामान्य आहे का ? तुझा
बाप कापितांवि होता. त्यांच्या हुद्याला व नांवाला साजेलसंच वर्तन तूं
करायला नको का ? त्यांची स्मृति विसरून तूं केलेला एकादा अपराध

मला कायमचा जाळीत राहील ! म्हणून म्हणते तूं आपल्या संस्कृतिला जपलं पाहिजे—”

आल्बर्टला तिचं हें व्यावहारिक म्हणणं पटलं नाही असं नव्हे ! पण कार्मिनकरितां आपल्या घराण्याच्या नांवलैकिकावर, संस्कृतीवर पाणी सोडायला तो तयार झाला होता ! त्याच्या अंतःकरणाचा तो मोठेपणा विषमतेच्या तराजूने मापण्याइतका पोकळ नव्हता ! स्वार्थी दृष्टीनें ती प्रीतीची रास उधळून लावण्याइतकी टाकाऊ नव्हती—

—पण—

या ‘पण’नेच आल्बर्टच्या मनाचा कोंडमारा केला. दोन माया-पाशांत गुरफटलेली त्याची मति धुंद बनली. ‘माता की पत्नी ?’ हा प्रश्न असंख्यवेळां त्यानं आपल्या मनाला विचारला. क्षणापूर्वी क्षितिजावर गोळा झालेले नवे ढग हलुहळू नामपेश होण्याच्या पंथास लागले. आल्बर्ट घर सोडून रस्त्यावर आला—

लागलीच तो कार्मिनकडे आला. ती दृष्टीस पडतांच त्यानं हंसण्याचा प्रयत्न केला. तीहि हंसली. ‘निघूं या ना आपण ?’ तिनें विचारलं. ‘चल !’ त्यानं खुणेनें फर्मावलं. ती पुजात सोडून रस्त्यावर आली. हॉस्पिटलला वळसा घाटून त्यांनीं कांपालचा रस्ता धरला. तिथून तीं दोघं गास्पारतीला जाणार होती. रस्त्यांत त्यानं आपल्या अंतरंगांतील घडामोडीसंबंधी तिच्याशीं एक ब्रवी काढला नाही. भलत्याच विषयावर बोलणें काढून त्यानें वेळ मारून नेली.

कार्मिन तो काय सांगतो हें ऐकायला अतिशय आतुर झाली होती. गास्पारतीवर येऊन त्या उभयतांनी किनाऱ्यावरील वाळूवर

बैठक मारतांच त्या पोरीनं त्याला विचारलं—“आतांतरी सांगशिल सगळं ? ”

तरीहि आल्बेत्त बोलला नाही.

तो बसला होता त्याच्या डाव्या व उजव्या दिशेनं दोन डोंगरटेकड्या होत्या. त्यापैकी एकीवर गव्हर्नरसाहेबांची काबची पॅलेस व दुसरीवर आम्बादचा भव्य किल्ला होता. समोर आपल्या अविस्मरणीय शक्तीचे प्रयोग करण्यांत मग्न असलेल्या विशाल सागराच्या भावनाप्रधान लाटा, त्या शेजारच्या दोन्हीही टेकड्यांच्या पायथ्याशी असलेलं आपलं अनेक दिवसांचं सख्य पाहाणाऱ्याला गर्जन सांगत होत्या. क्षितिजाच्या बाजूनं तीन शिडांचे एक गलबत मुरगांव बंदराकडे तोंड करून चाललं होतं; त्यावर नजर खिळवून आल्बेत्त खिन्न चित्तानं बसला होता. त्याच्या मागील बाजूला किनाऱ्यावर रांगेनं उभ्या असलेल्या माडांपैकी एका माडावर सूर काढण्याच्या तयारीनं एक रेंदेर नुक्ताच वर जात होता.

त्याच वेळीं बसल्या ठिकाणीं जवळच एक रेतीची रास उभारून कार्मिन त्याचा किल्ला बनविण्यांत गर्क होती.

आपल्या प्रश्नाला तितक्यांत आल्बेत्तकडून उत्तर न मिळालेलं पाहून तिणं त्याला विचारलं—“तूं असा स्तब्ध का ? बोलत का नाहीस ? ”

“काय बोलूं ? ”

“आल्बेत्त, असं काय करतोस तूं ? तुला कार्मिनची निराशा करायची आहे का ? तूं माझा होऊं शकत नाहीं असं का तुला सांगायचं आहे ? मी सुगंध डुंगण्यासाठीं म्हणून हातीं घेतलेलं फूल कागदाचं होतं, याचा प्रत्यय तर तूं मला आणून देणार नाहीस ?

बोल ! तुझ्या अंतरंगांत काय दडलेलं आहे हें तर मला एकदाचं पाहूं दे ! तूं जितकं जितकं माझ्यापासून सत्य लपवित आहेस तितकी तितकी तुझ्या या अबोल वर्तनाची मला भीति वाटते ! आल्ब्रेत, तुला आठवतं ? काजार ही आपल्या प्रीतीची आपण अत्युच्च अशी कसोटी ठरविली होती. संसाराचं क्रीडांगण थाटून तिथं खेळीमेळीनं वागडण्याचें आपण मनाशीं एक मोठं कल्पनाचित्र रंगविलं होतं. एकमेकांना न विसरण्याची शपथ वाहिली होती. तूं आतां 'होय' म्हटल्यानं या सर्व मनोऱ्यांची पूर्तता होणार आहे. अन् तूं नाहीं म्हटलंस तर करडाच्या राशीवर जशी आगीची कीट पडावी तशी माझ्या भावी आयुष्याची गत होणार आहे ! तुझ्या प्रीतीच्या काजव्यामार्गे लागलें असतांना तो हाताला लागण्याऐवजीं उलट वरवर जाऊं लागला तर तुझ्या कार्मिनची स्थिति किती केविलवाणी होईल याची तुला कल्पना आहे ? कदाचित तेवढ्याचसाठीं मी वेडी होईन ! कदाचित झुरून झुरून मरेन !! आत्मघात करीनसुद्धां—”

कार्मिनचा वाळूंनील किल्ला बांधून पुरा झाला होता. वेळ भरतीची होती. समुद्राच्या पाण्याची रेव हळुहळू त्या किल्ल्याच्या दिशेनं पुढें सरकत होती. तिन्हीसांजा झाल्या नव्हत्या; पण त्यांच्या पैजणांतील धुंधुरांतून पृथ्वीतलावर निनादणारे झंकार कानाला नुकतेच स्पर्श करूं लागले होते. होणारं होऊन गेलं होतं. आल्ब्रेत नि कार्मिन अतिशय खिन्न दिसत होती. तीं दोघांही बसल्या जागेवरून उठलीं. निघतांना कार्मिननं एकवेळ त्या वाळूंनील किल्ल्याकडे पाहिलं. क्षणांत लाटांकडे दृष्टि वळविली. आणि दोन्ही हाताच्या तळव्यांनी त्या पोरीनं आपला चेहरा झांकून घेतला—

चुडीचा प्रकाश

१०

सांतानचं आपणाकडे असं काम तरी काय आहे, याचा बेतुला कांही केल्या उलगाडा होईना. आज कामावरून सुटतांच तो सांतानच्या पुजातावर आला होता. त्यावेळीं कार्मिन गल्ल्यावर बसलेली त्याला दिसली नाही. तिच्याविषयीं बेतून ज्यावेळीं सांतानशीं चौकशी केली तेव्हां तिची प्रकृति आज नीट नसल्यामुळे ती आज बिन्हाडींच पडून आहे असं त्याच्याकडून त्याला उत्तर मिळालं. पुजातापासून बिन्हाड फारसं दूर नव्हतं, त्यामुळे आपण तिथं जाऊन कार्मिनची भेट घेऊन यावं असं बेतुला क्षणभर वाटलं. त्यानं सांतानला तसं बोद्दून दाखविलंसुद्धां. तेव्हां सांतान त्याला म्हणाला—“ थोडा दम धर ! माझं तुझ्याशीं थोडं महत्वाचं काम आहे ! केव्हांपासून मी तुझी वाट पहात होतो ! तुला वेळ आहेना ? जरा आपण बाहेर जाऊन येऊं या—”

“ चला ना—”

सांतान त्याचपावलीं आंत गेला. अजून आठ वाजले नव्हते. बाहेर अंधार मी म्हणत होता. रस्त्यांत इलेक्ट्रिक दिवे पेटले होते. नुकतंच एक गिन्हाईक पुजातांत जेवायला आलं होतं. तें टेबलाजवळ जाऊन बसतांच पुजातांतील एका नोकरानें त्याच्यापुढें जेवणाची बशी आणून ठेवली. तितक्यांत आंगांत कोट चढवून सांतान बाहेर आला. क्षणांत नोकराला जवळ घेऊन त्याच्या कानांत तो कांहींतरी पुटपुटला. लगेच बेतूसह पुजात सोडून रस्त्यावर आला—

कांहींस पुढें गेल्यावर रस्त्यावरील एका दारूच्या दुकानांत शिरण्याचा सांतान प्रयत्न करूं लागला. बेतुलाही त्यानं आंत येण्याविषयीं सुचविलं. पण त्यानं त्याची ती सूचना आभारपूर्वक नाकारली. तेव्हां बेतूकडे आश्चर्यानें पहात सांतान म्हणाला—“ म्हणजे ? ”

“ मी दारूला शिवायचं नाहीं असं ठरविलं आहे ! ”

“ कधींपासून ? ”

“ फार दिवस झाले—”

“ असं का बुवा ? ”

“ कोणतीच वाईट गोष्ट यापुढें करायची नाहीं, असा मी निश्चय करून चुकलों आहे ! जवळजवळ प्रतिज्ञाच केली आहे म्हणाना—”

“ तसं असेल तर मी माझी सूचना मागें घेतों ! तुझ्या प्रतिज्ञेआड येण्याची माझी इच्छा नाहीं—” इतकं बोलून सांतान एकटाच समोरील दुकानांत शिरला.

बेतू बाहेरच उभा होता.

सांतान परत बाहेर येतांच ते चाव्दं लागले. बोलत बोलत ते जवळच्या नदीकिनाऱ्यावरील एका बाकड्यावर येऊन बसले. बाकड्याला लागूनच एक नंदनगोळीचं लहानगं झाड होतं. त्याच्या शेजारीच एक इलेक्ट्रिक दिवा जळत होता. त्याच्या प्रकाशाचा झोत त्या झाडाच्या शेड्यावर पसरल्यान थोडं लांबून पहाणाऱ्याला जणू त्या झाडाला आग लागल्याचा क्षणभर भास होई. कांही अंतरावरून तिथं पहाऱ्यावर असलेला सोल्दाद मंद पावळं टाकीत त्याबाजूनं चाव्दून येतांना दिसत होता. समुद्राकडे तोंड करून बेतू व सांतान बसले होते. पेंलतीरी वसलेलीं वेरें व बेतीं हीं छोटीं बंदरें आसपास लुकलुकणऱ्या दिव्यांमुळें दुरून अतिशय शोभिवंत दिसत होती. वेरेंची शेवटची फेरी करून नदीचं पाणी कापीत वाफोर बेतींकडे येत होता. रैजमागच्या दीप-गृहांत लाल बत्ती मिणमिणत होती.

सांतान बेतूशीं आपलं अंतःकरण खुलं करून बोलत होता. आवा-जाला कंप सुटल्यामुळें तोंडावाटे बाहेर पडणारे त्याचे शब्द कारुण्यपूर्ण भासत होते. वाऱ्यावर शिंपडलेल्या सांवरीच्या कापसासारखी त्याची गत झाली होती. तो बोलत होता—“तोंड बाहेर काढायलाही पोरीनं वाट टेवलेली नाही ! मागं दुमिंग भाटकारानं केलेल्या कृत्यामुळें आधींच आपल्या अत्रुला थोडंसं गालबोट लागून राहिलंच आहे. आजच्या प्रसंगानं त्याचा अधिक विस्तार होणार म्हणून भीति वाटते ! कशी पोरीची बुद्धि फिरली देव जाणे ! मला त्या आल्बेतचा संशय येतो ! कार्मिन तर कांहीच कबूल करीत नाही ! आणखी ५।६ महिन्यांनी ती आई होणार ! काय करूं ? गळ्या दाबून जीव का घेऊं तिचा ?

बंतु, देवानं केवढी मोठी शिक्षा केली मला ही !! मी असं कोणत पाप केलं होतं ? जगांत आजवर सन्मार्गानं वागलों त्याचं हें मला प्रायश्चित्त का ? एकुलती एक पोर ! माझी तिच्यावर केवढी भक्ति !! केवढा विश्वास !!! त्याचा तिनं अशा रीतीनं फायदा घ्यावा ना ?—”

बोलतांना सांतान अकस्मात थांबला. त्याला चढली होती. बोलण्याला लगाम घालणं त्याला अशक्य होत होतं. त्याचे डोळे अश्रुंनीं भरून आले होते. डाव्या हाताच्या मनगटानं तो ते पुसूं लागला.

बेतुला म्हातान्याची दया आली. त्यानं त्याला धीराचे शब्द ऐकविले. तो म्हणाला—“ रडून काय होणार आहे आतां ? कांचेचं भांडं पायांवर पडून फुटलं ! तें पूर्ववत दुरुस्त होणं शक्य नाही ! फार तर त्यामुळें पायाला झालेली जखम आपणाला भरून काढतां येईल ! पण त्याला ‘रडणं’ हा उपाय नव्हे ! त्यासाठीं कांहींतरी तोड शोधून काढली पाहिजे—”

“—पुष्कळ विचार करून पाहिला आज त्या बाबतीत ! पण छे ! सगळीकडे धुकें पसरल्यासारखं दिसतं ! त्यांतून मार्ग काढण्याची आशा दिसत नाही—”

बेतुला मार्ग आपणाला डोंगरपठारावर साप चावल्याची तितक्यांत आठवण झाली. त्याप्रसंगीं सांतान व कार्मिन यांनीं मनांत घेतलं नसतं तर आपल्या हाडाचा एकादा तुकडाही आज कुणाला पहायला सांपडला नसता, या जाणिवेनं त्याचं भंतःकरण भरून आलं, त्याच्यांतील उपकारी-वृत्ति जागृत झाली. त्याच्या दयाशील भावनेला कोंब फुटला. त्याला सांतानचा कळवळा आला. कार्मिनविषयीं सद्धानुभूति वाटली. आपणाला या बापलेकीला अशा परिस्थितीत कांहीं सहाय्य करणं शक्य आहे

का ? असलं तर तें कोणत्या मार्गाने वगेरे विषयीं डोकं खाजवून तो विचार करूं लागला. या विचारांतूनच त्याच्या मनांत एका विचित्र कल्पनेचा त्यावेळीं जन्म झाला. क्षणभर त्यानं त्या कल्पनेकडे स्वतःच उपहास बुद्धीनं पाहिलं. डबक्यांतील गटूळ पाण्यांत थप्पल मारून बसलेल्या रेड्याचं चित्र त्याच्या दृष्टीसमोर तितक्यांत उभं राहिलं. त्याला वाटलं या रेड्यासारखाच आपला हा दयेचा प्रकार होईल ! कार्मिनच्या पापावर पडदा पाडण्यासाठीं आपण कितीही मोठा स्वार्थत्याग केला तरी लौकिकदृष्ट्या त्याची किंमत गरे खाऊन चव्हाट्यावर फेकलेल्या चारा-इतकीच ठरणार ! क्षणभर त्याच्या मनाची चलबिचल झाली. सद्वर्तनाची उपासना करण्यासाठीं आपल्या आजवरच्या चारित्र्यांतील एकूण एक दोषांचं उच्चाटन करण्याच्या ध्येयप्रेरीत मनिषेनं तो आपला आजचा जीवनक्रम हांकीत होता. त्याला गालबोट फांसावं कीं लौकिकाला कमी लेखून निरपेक्ष बुद्धीनं कार्मिनविषयींचा जिव्हाळा व्यक्त करावा हें गुढगुंजन तो मनाशीं उकलूं लागला. त्याच्या श्रद्धेचा कौल अंती कार्मिनच्या बाजूनं पडला. पण हा कौल कार्मिनला समेत होईल का ? सांतान या गोष्टीला महत्त्व देईल का ? नाहीतर धर्म करतां कर्म उभं रहायचं ! कोल्हा समजून त्या बापलेकीकडून बिचाऱ्या कुत्र्याची शिकार व्हायची ! ही शंका नदीवरील जोरगतीच्या भरतीप्रमाणें वेतूच्या अंतर्गामी तीव्र गतीनं बळावत चालली.

तोंच वाढत्या कैफामुळें तोंडावाटे निघणाऱ्या कांपऱ्या शब्दांत सांतान आवेशानं बरवूं लागला—“ मूर्ख पोरे ! बकऱ्यासारखी काऽपून काढीऽन ! अऽपऽपराध कराऽवा तिनं आऽणिऽ मी अश्रुऽ

गाळावे ! वाऱेवा ! आजवर पुलासारखी झेलली ! जिवापलिकडे जपलें ! त्याचें हें फळ का ? नाडाज कारटी ! माझ्या तोंडाच्या डांबरा फांसलें !! मरती तर आज अडबुनें जगलों असतो—”

“—सांतानबाबा, तुम्ही हें काय बरळतां ? चुकली तरी कार्मिन तुमची मुलगी आहे—”

“ आणि मी तिज्जिचाऱ्या वाऱ्या आऱ्याहे !! म्हणून काय झाडालं !! त्याऱ्या डुकरीणीला अकडल नडव्हती का ? कुकुवाळ काहोऱती ती ? कडाळकरंटीऱऱ !! लाळ-घोऱीऱऱ—”

“ नका तिला असं उणं बोवूं ! सांतानबाबा, चुकलेल्याला देवसुद्धा क्षमा करतो ! मग तुम्ही तर बोवून चावून मनुष्य ! शिवाय कार्मिन तुमच्या रक्ताचा गोळा आहे ! तुम्हीच तिला असं कठोरतेनं बोवूं लागला तर तिचें सांवून कुणि करायचें बरं ! तिला कुशीत धरून तिचे अश्रु पुसायला तिची मांयतरी जिवंत आहे का ? ती असती तर माझ्याऐवजीं आज तुमची समजूत पाडण्याची कामगिरी तिनंच केली असती. पण कार्मिन तितकी भाग्याची नाही ! बरं तें जाऊं द्या ? तुम्हीं असं करतां ?—”

“ सांडसांग, काय कऱूं ? ”

“ मी रपट विचारलं तर राग नाहीना येणार तुम्हाला माझा ? तुमची इच्छा असली तर कार्मिनचें पाप पचविणं आपणाला अशक्य नाही ! त्या बाबतीत थोडासा आडमागाचा आपणाला अवलंब करावा

लागेल इतकंच ! गाला तयारी आहे तुमची ? वाटल्यास ती तोड मी तुम्हाला सुचवितो. पहा विचार करून—”

“बेऽतूऽऽ !”

“सांतानबाबा, संकट टाळण्यासाठी तुमच्या कार्मिनशी मी काजार करायला आपली कांहीं हरकत आहे ?—”

“कोण ? बेतूऽ ! तूंऽतूं माझ्याऽ काऽकार्मिनशी काजार करणार ? खरं ? मऽला फसवूंऽ नकोसऽ ! शपथ घेऽ !! भजून मऽमला खऽरं वाटत नाऽहीं !! माझ्या पोऽटच्या गोऽळ्याऽसाठीऽतूं एवऽढा स्वार्थऽत्याग करशील ?”

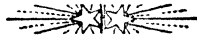
“का करूं नये ? मागं सर्पदंश झाला तेव्हां तुम्हीं थोडे का कष्ट घेतले आहेत ? तुम्हीं मला वांचवलां म्हणून मी आज दिसतो आहे ! माझ्या कातडीच्या वहाणा करून तुमच्या पायीं घातल्या तरी मी तुमचा उतराई होणार नाही ! त्या आभाराची अल्पशी फेड करण्याची ही सुसंधी देवानं मला दिली आहे ! तिचा मी दुरुपयोग केला तर माझी गणना पशूंंत होईल ! अपकीर्ति पत्करूनही कार्मिनच्या पापाचा अर्धा वाटा उचलतांना मला दुःखापेक्षां आनंदच अधिक होईल—”

“पऽण बेतू त्याऽत्यासाठी तुझाऽ धऽधर्म तुला सोऽडावा लाऽलागेलऽ ! तूं ख्रिस्ति झाऽलास तर तुऽतुझीऽ जाऽत तुऽतुला वाळीत टाऽटाकील—”

“—हरकत नाही !—मला धर्माचं महत्त्व वाटावं, जातीचा दरारा वाटावा, असं माझं त्यांनीं आजवर काय हीत केलेलं आहे, म्हणून मी या बेगडी बंधनाची क्षिति बाळगावी ? नाही, मला हीं बंधनं माझ्या

निश्चयापासून परावृत्त करूं शकणार नाही ! कारण अंधारांत सांपडलेल्या जिव्हाळ्याच्या माणसांना चुडीचा प्रकाश दाखविण्याचं कर्तव्य मला करायचं आहे—”

सांतानच्या आनंदाला सीमा राहिली नाही. तो उठून उभा राहिला. त्याच्या झुकांड्या जात होत्या. बेतू त्याला सांवरण्यासाठी उठला. त्यानं म्हाताऱ्याला घट्ट पकडून ठेवला. पण सांतान त्याला कसली दाद देतोय ! तो मोठमोठ्यानं बडबडत होता. गात होता. शेवटी त्यानं बेतूचा हात आपल्या हातीं घेतला आणि नम्रतापूर्वक म्हटलं—“Obrigado ”

धोक्याची सूचना

११

दारावर टिचकी कुणी दिली हें पहाण्यासाठी गीता रांथपवरांतु
बाहेर आली.

तो पोस्टमन होता.

त्यानं पुढं केलेलं पत्र घाईघाईनं गीतेनं हातीं घेतलं. तिनं त्या पत्रा-
वर फाडलं. पण तिला वाचायला कुठें येत होतं ? ती तें पत्र घेऊ
त्याच पावलीं शेजारच्या एका बामणाच्या घरीं गेली. त्याठिकाणीं भालचं
नांवाचा एक तरुण पुरुष अभ्यासाचं पुस्तक हातीं घेऊन बल्कावां-
येरक्षारा घालीत होता. भालचंद्र हा पणजीच्या लिसेवांतील विद्यार्थी
आजची रविवारची सुट्टी गांवी घालविण्यासाठी तो काल रात्रौ एकोशील
आला होता. त्याच्यासमोर हातांतील पत्र धरून गीता म्हणाली—
“भालचंद्रबाब, हे एवढं पत्र वाचून दाखवितां ?”

पत्रांत खालील मजकूर होता तो भालचंद्रानें तिला वाचून दाखविला.

ति. आईस, सा. न. वि. वि. कदाचित हें पत्र हातीं पडण्यापूर्वीच तुम्हांला मी कळवित असलेली इकिगत कळली असेलसुद्धा. तसं असल्यास तुम्हीं शक्य तो काळजी घ्यालच. पण कदाचित माझा तो अंदाज चुकीचा ठरल्यास तुम्हांला सावध करावं म्हणून मी हें पत्र मुद्दाम पाठवित आहे.

पूर्वी पोबुर्ण्याला रहाणारा सांतान नांवाचा एक क्रिस्तांव पणजीच्या मार्केटांत सध्या एक लहानसं पुजात घाटून बसला आहे म्हणे. त्याला त्याच्या दुसऱ्या लग्नसंबंधापासून झालेली कार्मिन नांवाची एक सुंदर मुलगी आहे. हिच्याशीं आपला बेतू लग्न करणार असल्याची संबंध कांयसुवभर दाट वदंता पसरली असून ती बहूतेक खोटी नसावी असा माझा नक्की अंदाज आहे. हें लग्न खरोखरीच घडून आलं तर त्यासाठीं बेतुला प्रथम खिस्ती व्हावं लागेल हें उघड आहे. मला तर ही बातमी ऐकून धक्काच बसला. मनांत आलं की, त्याचपावलीं पणजीला निघून जावं. बेतुला भेटावं. त्याला दोन समजुतीच्या गोष्टी ऐकवाव्या. धर्मांतर न करण्याबद्दल त्याचे पाय धरावे. पण जेव्हां माझा हा संकल्प मी तिकडच्या कांनीं घाटून पणजीला जाण्याविषयी त्यांची संमति विचारली तेव्हां आंगांत वारं भरल्यासारखं करून त्यांनी संताप व्यक्त केला. तेवढ्यानें मी तर नुस्ती नरमलें ! त्यावेळीं बेतूच्या पूर्व कर्मांचा त्यांनीं सतरा वेळां तरी उपहासवाणीने उल्लेख केला. एवढंही करून ते थांबले नाहीत. तर बेतूबद्दल मी सहानुभूतिपूर्वक बोलणं हा देखिल त्यांच्या दृष्टीनें गुन्हा ठरला. त्याबद्दल त्यांनीं मला दोष दिला. माझी कानउघाडणी

केली. मला गाळींची लाखेली वाहिली. मी गप्प राहिलें. त्यानंतर विचार करून मी ओळखीच्या एका इसमाकडून हें पत्र लिहून घेतलं तें तुला पाठविलं आहे. तरी तूं आणि गीता मिळून याचा खल करावा. आणि शक्य झाल्यास बेतुला खिस्ती होण्यापासून परावृत्त करावं, यापेक्षां मी दुसरी अपेक्षा ती काय करणार ?

तुझीच

तुळशी

पत्र वाचून पुरं होतांच तें तसंच हातीं घेऊन वेड लागलेल्या माणसाप्रमाणें गीता घरच्या दिशेनें पळत सुटली. ती घरीं आली खरी पण तिचं चित्त कशावरच लागेना. ती आपल्या आईची वाट पहात राहिली.

थोड्याच वेळांत जायु निल्याप्रमाणें नुस्त्याची रिकामी टोपली कडेवर मारून घरीं आली. येतांच गीतेनं कांयसुवहून तुळशीचं पत्र आल्याची बातमी व त्यांतील इकिमत तिला सांगितली. तेव्हां कडेची टोपली जायुनं पटकन् कोपऱ्यांत भिरकावून दिली. कपाळावर हात मारून घेतला. आणि वैतागून म्हणाली—“ वाटेला तें करूं या त्याला ! खिस्तांव होवो नाहीं तर भंगी होवो ! तो आपणाला आणि आपण त्याला व्यवहारीकदृष्ट्या कधींच मेलों आहोंत—”

पण हें तिचं बोलणं गीतेला मानवलं नाहीं. ती तुळशीच्या मताची होती. बेतुला त्याच्या भावी दुष्टत्वापासून परावृत्त करण्याबद्दलचा तुळशीनं पत्रद्वारे प्रदर्शित केलेला आशावादच तिला खरा जिब्हाळ्याचा नि कळकळीचा वाटला. म्हणून ती आपल्या आईला म्हणाली—“ आवय,

असं म्हणून कसं चालेल ? दादू तुझा पोटचा मुलगा आहे. माझा भाऊ आहे. त्याला मेला असं तोंडानं म्हणणं सोपं आहे ! पण उद्यां खरोखरी तो मेला तर त्याचं दुःख तुला जन्मभर विसरणं शक्य नाही—”

“छे, छे ! मला नाहीं मुळींच दुःख होणार ! कारण तो मरायचा बाकी आहे ही कल्पनाच मला पटत नाहीं गीता—” हें बोलतांना तिचे नेत्र अश्रूंनीं भरून आले. ते पुसण्यासाठीं तिनें आपल्या लुगड्याचा पदर डोळ्यापाशीं नेला.

गीतेनें तिला नानापरीनें सांगून पाहिलं. तिची समजूत पाडण्याच आटोकाट प्रयत्न केला. पण गीतेच्या सुचनेप्रमाणें पणजीला जाऊन बेतुला दोन उपदेशाच्या गोष्टी सुनवायला जायु तयार होईना. तेव्हां अखेरचं म्हणून गीतेनें तिला विचारलं—“ बरं, तुझ्याऐवजीं मी पणजीला जाऊन दादूची भेट घेतली तर चालेल ? ”

या गोष्टीला मात्र जायु कबूल झाली.

दुसरे दिवशीं सकाळच्या प्रहरीं गीतेनें वाफोरांतून पणजीला प्रयाण केलं.

आज दोन वर्षांनीं ती पणजी शहराचं तोंड पहात होती. येथेंच गीतेची सासुरवाडी होती. लग्नानंतर अवघ्या सहाच महिन्यांनीं तिचा कुंकवाचा आधार तुटला. ती बालविधवा झाली. ‘उरफाट्या पायाची’ म्हणून गीतेची सासू व सासरा तिला अतोनात छळूं लागली. तिला तो जांच असह्य झाला. एक दिवस तिनें त्या घराला कायमचा रामराम ठोकला. ती माहेरी निघून आली.

वाफोरांतून धक्कावर उतरतांच तिची पावलं मोटारस्टँडकडे वळली. तिथं जाऊन तिने आपल्या भावाची एका शोफरपार्शी चौकशी केली. आणि त्यावेळीं बेतू नक्की कुठं सांपडेल याचा अंदाज तिला लागला. ती त्या शोफरनें सांगितलेल्या दिशेने चालू लागली.

कांहींस अंतर तुडवून गेल्यावर गव्हर्नरसाहेबांच्या पणजीच्या पॅलेस-नजीक असलेल्या 'रेपुब्लिक हॉटेल'च्या दारांत एक मोटरकार उभी होती. तिच्यावर तिची दुरूनच नजर जाऊन खिळली, आणि हीच ती मोटर असली पाहिजे असा जो तिने मनाशीं त्यावेळीं अंदाज केला तो चुकीचा ठरला नाही.

मोटारीच्या पुढील सीटवर दोन माणसं बसली होती. एक त्या मोटारीचा ड्रायव्हर व दुसरा बेतू. गीता त्या मोटारीच्या अगदीं जवळ गेली तेव्हां कुठं बेतूचं तिच्याकडे लक्ष गेलं. तिला पहातांच तो मोटारीतून तत्काळ खाली उतरला. तीं दोघं बाजुला गेलीं. बेतूने थोड्याशा चलविचल मनोवृत्तीत तिला विचारलं—” गीता, तू इथं कशी ? कधीं आलीस ? आवय बरी आहे ना ? ”

“ आहे बरी ! ”

“ कां आलीस ? ”

“ तुला भेटावं म्हणून—”

“ मला ? इतक्या महिन्यांनीं का तुला माझी आठवण झाली ? गीता, घर सोडून गेल्यावर मी मेलें कीं जिवंत आहे यासंबंधीं एक दिवस तरी तू कधीं कुणाशीं चौकशी केलीस का ? कीं आवयप्रमाणें तूही माझ्यावर कायमची रुसून बसलीस ? ”

“तें सगळं कांहीं मी तुला नंतर सांगेन ! पण मला आधीं हें सांग, तूं चाललास कुठं आतां ?”

“मी जुन्या गोव्याला जातों आहे. आज सकाळीं मुंबईहून दोघे इंग्लिश गोवें पाहाण्यासाठी आले असून, त्यांनाच घेऊन आमची मोटर आतां जुन्या गोव्याला जाणार आहे. त्यासाठीच तर आम्ही थांबलों आहोंत. कोव्हेत पहायचे आहेत त्यांना तिथले—”

“पण तूं त्यांच्याबरोबर न गेलास तर चालणार नाही का ?—”

“वा, मला न जाऊन कसं चालेल ?”

“मग परत कधी येणार आहेस तूं ?”

“१-२ च्या दरम्यान—”

“नक्की ?”

“हं ! कदाचित अर्धा तास पूर्वीच येईन पण उशीरां येणार नाही—”

“मग देवळाकडे जाते मी महालक्ष्मीच्या. तिथं आपल्या गांवची चंद्रा आहे ना तिच्याकडे मुकाम टाकतें तूं येई तोंवर. बहुतेक संध्याकाळच्या वाफोरानं परत एकोशीला जाईन म्हणते. पण तूं मला भेटत असशील तरच हो—”

“भेटेन म्हणजे ? इतकाही तुझा माझ्यावर विश्वास नाही का ? शक्य असतं तर याच पावलीं तुझ्याबरोबर निघालों असतो—”

“बरं आहे. मग मी जातें चंद्राकडे.”

“जा. दोन वाजेपर्यंत मी तिथं येतोच.”

इतकं तीं बोललीं पण बराच वेळ होउनही तीं एकमेकांपासून दूर गेलीं नाहीत. गीतेचें आपणाशीं काय काम असावं हें निश्चितपणें

समजण्यासाठी त्यानं तिच्याजवळ दोन तीन वेळां खडा ठाकून पाहिला. पण गीता कसली वस्ताद ! तिने त्यासंबंधी त्याला दादही लावू दिली नाही. 'मगच काय तें सांगेन' असं सांगून वेळ मारून नेली. त्या मुदतीत त्यांच्या आणखीही बऱ्याच गोष्टी झाल्या. त्यांत एकमेकांच्या सुखदुःखाचे अनेक प्रश्न येऊन गेले. उभयतांना समाधान वाटलं.

तोच हॉटेलांतील ते दोघे इंग्रज प्रवासी खाली उतरतांना पाहून बेतू तिला निरोप देत घईघईनं तिच्यापासून दुर झाला. त्याच वेळीं त्यानं तिला विचारलं —“ तुला खर्चाला पैसे वगैरे नकोत ना ? हवे असल्यास देऊन टाकतो—”

तिने मानेनंच 'नको' असं सुचविलं. ती निघून गेली.

बेतू चटकन मोटारीपाशी धांवला. त्यानं मोटरीचा दरवाजा उघडून त्या इंग्रज गृहस्थांना आंत घेतलं. पुन्हां दरवाजा लावून घेतला आणि स्वतः पुढील सीटवर ड्रयव्हरशेजारी येऊन बसला तो.

त्या इंग्रज गृहस्थांपैकीं एकाच्या हातात कॅमेरा होता. दुसऱ्यानं चष्मा लावला होता. हातीं एक नमुनेदार अशी काठी घेतली होती. तोंडांत पाईप होता. त्या दोघांनीं खाकी कपड्याच्या अर्ध्या पॅटस व सफेद कापडाची हाततोटकीं शर्टस घातलीं होती.

मोटर आतां पाठ्यावरून चालली होती.

लाल मातीनं भूषित झालेला तो प्रदीर्घ रस्ता किती सुबक दिसत होता. एका बाजूला नदीचं विस्तृत पात्र व दुसऱ्या बाजूला पिकून पिवळीं झालेली शेते, झाडांझुडपांतून हळूच वर डोकवणारी आसपासच्या खेड्यांतील गांवठी व सूलच्या नळ्यांचीं घरे, शिडं वर करून निरनिराळ्या

दिशेनं नदीतून चाललेल्या होड्या, मधूनच एकाद्या शेतावरून उडून जाणारे भोंवारीचे भिरे, शहराकडे तोंड करून चिन्यांनी भरून जाणाऱ्या बैलगाड्यांची एकादी रांग वगैरे देखावे परिचितांचंही अंतरंग खुलवित होते. मग त्या मोटरींतील इंग्रज गृहस्थांना त्या दृश्यांनी मोहिनी घातल्यास नवल काय ?

थोड्या वेळाने मोटर जुन्या गोव्यांत शिरली. एकेकाळीं वैभवशिखरावर तळपणारे ते इतिहासप्रसिद्ध बंदर व गांव आज रणांगणांत मृतप्राय होऊन पडलेल्या शूर वीराप्रमाणे दिसत होतं. सदर गांवाविषयी त्या इंग्रज मित्रांत त्यावेळीं बोलणीं सुरू होती. क्वचित ठिकाणीं टांसळून पडलेल्या व पुरातन दिसणाऱ्या चिरेबंदी तटांच्या गांवासभोंवताली पसरलेल्या विस्तृत भिंती, लाल मातीचे रुंद व रेखीव रस्ते, पोर्तुगीज पावलीस्तांनी बांधलेले टोलेजंग व कौशल्यपूर्ण कोव्हेत, जटाधारी संन्याशाप्रमाणे रस्त्याच्या-कडेस रांगेने उभे असलेले प्रचंड वृक्षराज वगैरे निसर्गाचा व मानव-निर्मित अलंकार पहात पहात मोटर रोमच्या 'सेंट पीटर पॅलेस'च्या धर्तीवर बांधलेल्या 'सां कायतातु' मठाच्या भव्य दरवाजासमोर येऊन उभी राहिली. मोटारींतील इंग्रज मित्र तत्काळ खाडी उतरले. त्यांनी मठांत प्रवेश केला. त्यांच्यामागून शोफर व बेतू आंत गेले. मठांतील भिंती आजवरच्या राजप्रतिनिधींच्या मोठाल्या तैलचित्रांनी शोभविल्या होत्या. एकंदर मठ फिरून झाल्यावर 'सें पात्रियाकाल' हे प्रमुख देवालय व त्याच्या बुरुजावरील मोठी घंटा दृष्टिखाद्दून घालीत ते सर्वजण 'सांफ्रां-सीस्कु' या मठांत गेले. त्यांत अनेक जुन्या मूर्ति मांडून ठेवल्या होत्या. त्या बारकाईने निरीक्षण करण्यांत त्या इंग्रज गृहस्थांचा बराच वेळ खर्ची पडला.

शोफरला इंग्रजी येत नव्हतं. त्यामुळे त्या इंग्रज गृहस्थांकडे बोलतांना त्याला मोडक्यातुटक्या हिंदीचा आश्रय घेणं क्रमप्राप्त होई. ते इंग्रजही हिंदी चांगलंच जाणत होते. त्यांनीं त्या मठांत प्रवेश केला तेव्हां त्या दोघां इंग्रज मित्रांपैकी एकानं शोफरला जवळ बोलावून “सेंट झेवियरचं शव याच मठांत असतं नाही?” असा सवाल टाकला. त्यावेळीं तें शव ‘बों झेजस्’ या नांवाच्या मठांत राखून ठेवलेलं आहे, त्याचं दर दहा वर्षांनीं एकदां प्रदर्शन मांडण्यांत येतं, तें पहाण्यासाठीं जगांतील निरनिराळ्या भागांतून ख्रिस्ताचे उपासक व हिंदुस्थानांतील अन्यधर्मीयही कशी गर्दी करून सोडतात, हें प्रदर्शन उघडण्यासाठीं प्रथम रोमहून पोपसाहेबांची अनुज्ञा आणावी लागते, सेंट झेव्हियर अद्यापीहि चमत्कार दाखवितो व असाध्य रोग बरे करतो वगैरे माहिती शोफरनं त्या इंग्रज गृहस्थांना पुरविली.

तदनंतर गांवचे आणखीं कांहीं पुरातन अवशेष दृष्टिखाद्दून घातल्यावर ते प्रवासी मोटरींतून पुन्हां पणजीला आले.

मोटार हॉटेलसमोर येऊन थांबली. भाडं चुकतं झालं. वर शोफर व क्लीनर यांच्या हातीं प्रत्येकीं एक याप्रमाणें दोन रुपये बक्षिसी पडली.

बेतुला तितक्यांत गीतेकडे जायची घाई लागली. त्याबद्दल त्यानं शोफरची परवानगी मिळविली. तो देवळाच्या दिशेनं जायला निघाला.

पण मध्येच कसल्यातरी विचारानं तो जागच्या जागीं थंबकला. त्यानं खिशांत हात घाळून आपणाकडे एकंदर किती पैसे आहेत हें पाहिलं. ती रक्कम २ रुपये ९ आणे इतकी भरली. त्या रकमेत येणारं एकादं लुगडं गीतेकरितां घ्यावं असं त्याला वाटलं. लगेच तो जवळच्या एका

कापडाच्या दुकानांत शिरला. त्यानं सव्वादोन रुपये दराचं एक राखेच्या रंगाचं धारवाडी लुगडं खरेदिलं. आपल्या श्रमाच्या मिळकतीद्वारे कुटुंबांतील एकाद्या माणसासाठी त्यानं विकत घेतलेली त्याच्या आयुष्यांतील ती पहिलीच वस्तू होती. गीतेला हें लुगडं पाहून किती आनंद होईल ! ती तें गांवांतील सगळ्या शेजारपाजाऱ्यांना दाखवून ‘दादूनं दिलं आहे हो हें मला !’ अशी सर्वत्र जाहिरात करील वगैरे कल्पनाचित्रें त्या लुगड्याचं पैसे चुकते करतांना तो आपल्या मनाशीं रंगवूं लागला. क्षणांत दुकान सोडून तो रस्त्यावर आला. कधीं एकदां गीतेला जाऊन भेटतो असं त्याला होऊन गेलं. तो घाईघाईनं पावलं टाकूं लागला.

नाकारलेली भेट

१२

महालक्ष्मीच्या देवाल्यांत नौबत झडत होती. वाद्यांचे सुरेल स्वर आणि जोराचा घंटानाद यांचे संमिश्र निनाद जवळपास रहाणाऱ्या माणसांच्या कानांना चाटून जात होते. अंधाराचं प्रमाण हळुहळू वाढत होतं. बहुतेक घरांतून व रस्तोरस्तीं दिवे लागले होते.

देवाल्याच्या मागील बाजूच्या उंचवट्यावर चंद्राचं बिऱ्हाड होतं. तिथंच बेतू आणि गीता केव्हांपासून बोलत बसली होती. चंद्रानं आग्रह केल्यामुळं आज संध्याकाळच्या वाफोरानं गांवीं जाण्याचा आपला बेत गीतेनं रद्द केला होता.

ज्या उद्देशानं आज ती पणजीला आली त्याच्या शक्यतेविषयी गीता तिलमात्रही साशंक नव्हती. पण भावाचं अंतरंग पारखतांना त्या

पोरीला अनुभव काय आला ? तो दगडही नाही आणि देवही नाही असं तिला वाटलं—

तिनं त्याला नानापरीनं विनविलं. दोन लहान मुलांनीं एकमेकाशीं वागावं तशी ती त्याच्याशीं वागली. “ दादू, आपली आवय मनाची दुष्ट नाही रे ! तिला तूं वाईट केलंस ! तुझ्या कृतीनं तिला दुष्ट बनविलं ! म्हणून ती तुझ्याशीं तशी तुसडेपणानं वागते ! तुला शिव्या-शाप देते ! नेपेक्षां आक्राबदल, माझ्याबद्दल तिला किति प्रेम वाटतं पहा ! जरा कुठं आमच्या कपाळाला मिर्रीं लागलं कीं तिचा जीव खालींवर होतो ! वेड लागल्यासारखी तिची गत होते ! तेंच प्रेम तुझ्यावर तिला करतां येत नाही, असं थोडंच आहे ? पण तुझा स्वभाव तूं सोडीत नाहीस ! जें नीतिला संमत नाही, ज्याला लौकिकतेचं पाठबळ नाही, जें कौतुकाला कधींच पात्र ठरत नाही, असंच प्रत्येक कृत्य करण्याकडे तुझ्या स्वभावाचा ओढा ! तुझं नांव ऐकलं कीं गांवांतील कित्येक लोकांना तीन तांबे आंगावर ओतावेत असं वाटतं ! तुझं नांव घेतांना आपली जिब्या विटाळण्याचा अविर्भाव ते चेहऱ्यावर खेळवितात ! हें असं का बरं होतं ? योग्यवेळीं तूं आपलं वर्तन सुधारलं असतंस तर तुझ्या प्रत्येक कृत्याबद्दल लोकांनीं रोज नाकं कां मुरडलीं असतीं ? पण त्या बाजूनं तूं प्रयत्नच कधीं केला नाहीस ! जीवन म्हणजे तुला आडदांडपणाचा खेळ वाटला ! त्या खेळांत रात्रंदिन रमण्यांत तुला गंमत वाटूं लागली ! तूं तो खेळ पूर्णपणें आत्मसात केलास ! या खेळांत जखमी झालेला मनुष्य सहसा वर मान करीत नाही हें तुला कळलं नाही ! तूं हंसतच राहिला ! पण तें जगाला फसविणारं हास्य होतं ! मनांतून तूं रडतच होता—”

“—खरं आहे ! आणि म्हणूनच उशिरां का होईना पण मी सुधारण्याचा प्रयत्न केला—”

“कुणी ? तू ?—”

“होय बरं गीता—”

“—आणि तें कधीं ?—”

“नाहींतरी बरेच महिने झाले ! दारू, जुगार, वगैरे दरेक व्यसनाचा तसंच प्रत्येक दुर्वतनाचा मी मनापासून त्याग केला. जगांत सन्मार्गानें वागायचं ठरविळं. लगेच मी मोटारीवर क्लीनरची नोकरी धरली. ड्रायव्हर होण्याच्या महत्वाकांक्षेनं मी त्या व्यवसायांत पडलों—”

“दादू, खरं सांगतोस तू हें ? माझी शपथ घे !”

बेतून शपथ घेतली. गीतेच्या चेहऱ्यावर हास्य झळकलं. ती कौतुकाच्या स्वरांत म्हणाली—“दादू हें ऐकून आवयला कितीतरी आनंद झाला असता ! पण तो आनंद तिळा लाभूं नये अशा एका नवीन भानगडींत तूं सध्यां गुंतला आहेस असं नुकतंच आमच्या कानावर आलं आहे. आणि तेवढ्यासाठीच तर मी तुला भेटायला आलों आज. तूं म्हणे एका क्रिस्तांव मुलीशीं लग्न करणार आहे ! खरं हें ?—”

“एकूण तुमच्या कानापर्यंत ही गोष्ट गेली तर ? सकाळीं तूं मला हॉटेलजवळ भेटलीस तेव्हां हाच संशय मला आला होता. गीता ही गोष्ट खोटी नाही—”

“कोण मुलगी ही ?”

“ मागं मला साप चावला होता तेव्हां ज्या बापलेकीनं मला मृत्युच्या दाढेतून बाहेर ओडून काढलं त्या पोंबुर्पेच्या सांतानची मुलगी—”

“ या पोरीत तुला असे कोणते बरं गुण आढळले कीं तेवढ्याकरितां तुझा हिंदुधर्म, तुझी जात तुला कमी मोलाची वाटावी—”

“ गीता, सर्व गोष्टीचा मनाशी पूर्ण खल करूनच या गोष्टीला मी उद्युक्त झालों आहे ! मला या गोष्टीपासून परावृत्त करण्याचा यत्किंचितही प्रयत्न करूं नकोस. तुला त्यांत यश येणार नाही ! धर्म, जात यांचा त्याग एका विशिष्ट परिस्थितीपायीं मला केलाच पाहिजे ! तें माझं कर्तव्य होऊन बसलं आहे—”

“ दादू, दरेक दुर्वर्तनाचा आपण त्याग केला आहे अशी तर तूं क्षणापूर्वीच फुशारकी मारीत होतास ! आणि आतां पहावं तर एका नवीन दुर्वर्तनाची पूजा बांधण्याची तूं प्रौढी मिरवतो, याचा अर्थ काय ? ”

“ गीता, हा तुझ्या दृष्टीचा दोष आहे ! सदसद्विवेक बुद्धीचा अनुकूल कौल घेऊनच हें कृत्य करायला मी प्रवृत्त झालों आहे ! एकाद्या बऱ्या गोष्टीसाठीं वाईट गोष्ट करणं हें दुर्वर्तन ठरत असेल तर त्याला माझा नाईलाज आहे—”

यावर त्यांनीं आणखीही बराच खल केला. त्यांच्या बुद्धीच्या आवाक्याबाहेरचे तात्त्विक प्रश्न त्यांनीं निर्माण केले. त्यांना उत्तरं दिलं. पण त्या डावांत बेतूचीच सरशी झाली. बिचारी गीता...

चंद्राच्या आग्रहावरून बेतूही त्या रात्री तिच्याकडे जेवावयास राहिला, सकाळीं अंथरूणावरून उठतांच गीतेला सकाळच्याच वाफोरानं एकोशीला जावयास सांगून त्यानं तिला आपण कामावर जात असल्याचं सांगितलं.

त्याचेवळीं त्यानं काल तिच्यासाठीं आणलेलं लुगडं तिच्या स्वाधीन केलं. तेव्हां ती संतापल्यासारखं करून म्हणाली—“ मला नाहीं स्विकारतां येणार हें ! ”

“ कां ? ”

“ तें मी घेतलं तर आवय मला फाडून खाईल ! कारण ज्या इच्छेनं मी तुला भेटायला आलों तिचा तूं अन्हेर केल्याचं कळतांच तिच्या तळपायाची आग मस्तकाला जाईल ! आणि तशांत मी हें लुगडं तिच्यापुढं केलं तर ‘ त्या पातक्याची ही भेट तूं मुळीं स्विकारलीच कशाला ? ’ असं म्हणून माझीही कानउघाडणी करण्यास ती कमी करणार नाही ! कदाचित, तूं मला हंसवून घरीं पाठविलं असतंस तर निदान तुझी ही भेट स्विकारण्यांत मला आनंद वाटला असता. आवयही त्याबद्दल कांहीं म्हणाली नसती—”

बेतूनं क्षणभर विचार केला. त्यालाही स्वाभिमान होताच. लुगडं त्याच्या पायाशींच पडलं होतं. तें कागदांत गुंडाळून घेऊन त्यानं डाव्या खाकेंत धरलं. नाकारलेली ती भेट घेऊन तो मार्गस्थ झाला. रस्त्यांत कुणीतरी त्याला हटकलं. नवऱ्याला सोडून आलेली व पणजीला येऊन देहविक्रय करणारी ती एक सामान्य वेश्या होती. बेतू तिला चांगलाच ओळखीत होता. जवळजवळ ५-१० मिनिटं तीं एकमेकांशीं बोलत होती. मध्येच बेतूनं तिला विचारलं—“ एक लुगडं विकत घेतेस का ? गांवीं पाठविण्यासाठीं म्हणून घेतलं होतं. पण तें विकून टाकावं असं वाटूं लागलं आहे. हें पहा. सव्या दोन रुपये किंमत आहे—”

बेतूनं हातीं दिलेलं लुगडं तिनें नीट पाहिलं. त्याचा रंग, रुंदी, लांबी वगैरे निरीक्षण केलं. आणि ती म्हणाली—“ लुगडं पसंत आहे ! पण माझ्याकडे तूर्त पैसे नाहीत बुवा ! चार दिवस थांबत असशील पैशाला तर बघ ! हो, येत्या रविवारी नक्कीच देईन मी तुझे पैसे—”

बेतूनं तें कव्बूल केलं. कारण परत नेलं म्हणून व्यापारी कांहीं तें घेऊन पैसे परत देणार नाही याची त्याला जाणीव होती. त्या स्त्रीवर त्याचा विश्वास होता—

उपकाराची फेड

१३

जगाच्या दृष्टीनं बेतूच्या स्वार्थत्यागाला काडीचीहि किंमत नव्हती. कारण त्याचा तो स्वार्थत्याग नीतीवर आधारलेला नव्हता. पण त्याला त्या गोष्टीची मुळीच कदर नव्हती. कार्मिनच्या बाबतीत त्यानं बुद्धीपेक्षां भावनेचाच कस अधिक लावल्यामुळें तिच्याहून जग त्याला खासच मोठ नव्हतं. उलट तें त्याला कितीतरी हिणकस वाटलं. साहजिकच होतं. कारण चांगल्या गोष्टीपार्यीहि पुष्कळदां नाईलाजानं माणसाला अनीतीच्या मार्गानं जावं लागतं हें स्वतः अज्ञ असूनही बेतुला कळत होतं. अनुभवानें तें त्याला माहीत झालं होतं. आणि तेंच अचूक ओळखायला डोळे असूनही जग आंधळ्याचं सोंग घेत होतं. ढोंगीपणाचा बुरखा पांछरून नीतीच्या गप्पा मारीत होतं. बेतूविषयी कुणि काय बोलायचं बाकी ठेवलं ? तो एका सिध्दनाच्या मुलीशीं विवाह

करणार हें कळतांच त्याला ओळखणाऱ्याच्या जिभा सैरावैरा नाचूं लागल्या. त्यांना लगाम घालणं अशक्य होतं.

कुणि म्हणाले, त्याला नीतीची चाड कशी असावी ? त्यानं काय करायचं बाकी ठेवलं आहे ? त्याचा सामाजिक दर्जा तो काय ? म्हणून त्याला समाजाविरुद्ध वर्तन करायची लाज वाटावी ? कुत्र्याची वाकडी शेपटी नळीत घातली म्हणून का कधीं सरळ होणार आहे ? एक ना दोन ! लोक तोंडाला येईल तें बोलून जात.

ज्याची अब्रू दिवसाचे चोविस तास दारूच्या प्यालांत ओलावत होती, ज्याच्या कित्येक रात्रीं बाहेरख्यालीपायीं खर्ची होत, पोटाची खळगी भरण्यासाठीं लोकांना वेळोवेळीं लुबाडून जो स्वतःची पोटाची तुंबडी भरीतच होता, गळ्याशीं प्राण आलेल्या माणसाप्रमाणें ज्याची नीति कशीबशी जगत होती, अशा व्यसनी, कर्तृत्वहीन नि नादान लोकांनीं त्याच्या त्या भावी वर्तनाविषयीं उघडउघड नाकं मुरडून त्याचा शाब्दिक धिक्कार करण्याचंही औचित्य दाखविलं.

समुद्राच्या लाटांप्रमाणें एकामागून एक याप्रमाणें जेव्हां लोकांच्या तोंडून निघणाऱ्या या बातम्या बेतूच्या कानावर राजरोस येऊन आदळूं लागल्या तेव्हां कार्मिनबद्दलची स्वार्थत्यागाची अचाट भित कोसळून पडते कीं काय अशी त्याला क्षणिक शंका आली. त्याचं मन चलबिचल झालं.

पण छे ! त्या लाटा बेतूच्या निश्चयाचा तीर ओलांडूं न शकल्यानें तीरावरच फुटून मावारी परतूं लागल्या—

कार्मिनच्या बापाला दिलेलं वचन आपण नेकीनं पाळायचंच या त्याच्या मनोरथाला वेगाची चालना मिळाली व होतां होईल तों त्या

वचनाची लवकर पूर्ति करण्याच्या आत्मीयतेला त्यानं न सुटणारा विळखा घातला. समाजाची, नीतीची तटबंदी त्यापुढें पुरती फोल ठरली—

कार्मिनवर दया करणं या त्यागाच्या कल्पनेंत बेतूचा स्वार्थही दडलेला होता, नाहीं असं नव्हें. कारण उघड होतं. बेतू कितीही सदाचारी असता तरी त्याच्या जातींत कार्मिन इतकी देखणी मुलगी त्याला कदापिहि लाभली नसती. हा एवढा स्वार्थ वगळल्यास त्याचा त्याग त्या मानानें कितीतरी मोठा होता.

नांवापुरता संबंध सोडल्यास त्याला जगांत आतां मायेचं माणूस तरी कोण होतं ? आई, बहिणी व इतर नात्याच्या माणसांपैकीं बहुतेकांनींच त्याला यापूर्वींच दूर लोटलं होतं. त्याच्या चांगल्या गुणांचे तेवढे आपण भागिदार, दुर्गुणांचे नव्हेत हें त्यांनीं स्वकृत्यानं पटवून दिलं होतं.

जगांत कुणी कुणाचं नाहीं अशा समजूतीनं बेतूही त्यावेळेपासून आपलं कृतकर्म उरकीत आला होता. त्यानंही पण आपल्या त्या नात्याच्या माणसांकडे अनादरपूर्वक पाठ फिरविली होती—

व्यावहारीकदृष्ट्या जगांत तो सर्वस्वी एकटा होता.

उन्हांत फिरून जर्जर झालेल्या वाटसरूला एकाद्या झाडाखालील सांवळींत जाऊन बसण्याचा मोह होणं हें मनुष्यस्वभावाला मुळींच सोडून नाहीं. बेतूचीहि तीच गत झाली. मायेच्या माळेंतील सगळेच मणी सांडतांच तशाच प्रकारची पण किंचित निराळ्या मण्यांची नवीन माळ पैदा करण्यांत त्याला साहजिकच आल्हाद वाटला. सुदैवानं कार्मिनच्या रूपांत ती त्याच्या हाताशीं आलीहि. ती त्यानं उचलून घेण्याचाच अवकाश होता—

आजवर क्लीनर म्हणून त्यानं मोटारीवर काम केलं. पोटासाठी त्याला ती नोकरी पत्करावी लागली होती. पण ती स्विकारतांना आपण डायव्हर होण्याचे मनोरे मनाशी चितारायला तो चुकला नव्हता. ती त्याची तपश्चर्या आज सफल झाली होती. आपण डायव्हर व्हावं असं त्याला वाटू लागलं होतं. त्यासाठी दोन दिवसापूर्वी आपली क्लीनरची नोकरी-सुद्धां त्यानं सोडली. तो डायव्हर होण्याच्या खटपटीला लागला.

तिसऱ्याच दिवशी त्याचें तें जागेपणींचें स्वप्न खरं ठरलं. ‘लायसन’ घेऊन तो डायव्हर झाला. त्याच्या आयुष्याला स्थिरता आली.

एके दिवशी त्यानं पाझाकडून बासिस्मा घेतला.

आणि नंतर कार्मिनशी काजार लावून तो मोकळा झाला—

प्रसंगांतून पार पडण्यासाठीच कार्मिननं. त्या काजाराला आपली संमति दिली होती. सांताननेही बेतूला जावई म्हणून पत्करला तोही याच कारणाकरितां. एरव्ही हिंदु नवरा आणि क्रिस्तांव नवरी ही गुंफण तरी कशी जुळून आली असती ?

धर्माबरोबर बेतूचं नांवही आतां बदललं होतं. बासिस्मा घेतांना त्याला मिळालेलं जुवांव हें नांव त्याला कायमचंच चिकटून बसलं.

हलुहलू त्या मिश्र जोडप्याच्या संसाराला सुरवातही झाली.

पण अद्यापि जुवांववर विरोधी लोकांकडून होणारी टीका मात्र बंद झाली नव्हती. ‘बाटगा!’ या उपहासपूर्ण शब्दानं लोक त्याच्या नजरेआड त्याचा हल्लो उद्गार करूं लागले होते.

त्याला त्यानं दाद दिली नाही.

कारण कार्मिनकरितां अपमानाचं केवढंही मोठं ओझं त्यानं मानेवर
प्यायचं ठरविलं होतं. त्याखालीं आपण कधीं बांकू याची शंकासुद्धां
त्याच्या भावनावश मनाला शिवली नाही.

कार्मिनशीं लग्न केल्यापासून कधीं बांकूच्या नजरेनं त्यानं एकाद्या
परस्त्रीकडे पाहिलं नाही. दारू, जुगार वगैरे व्यसनाचा तर त्यानं
त्यापूर्वीच त्याग केला होता. बहुतेक सगळ्याच दुर्गुणांना त्यानं दूर
छोटलं होतं. एकेकाळीं अनीतीचं जीवन जगणारा हा माणूस आज
नीतीचा उपासक म्हणून मिरवतांना दिसत होता. फक्त कार्मिनशीं
काजार करण्यापायीं त्यानं केलेला धर्मत्याग हेंच त्याच्या आजच्या सच्चील
जीवनाला लागलेलं ठळक ' गालबोट ' होतं.

आणि कार्मिन ?—

ती सुखी होती का ? जुवांवचं सान्निध्य तिला खरंच का प्रिय होतं ?
कीं तिलाचा रंग पाण्यांत नेऊन वितळण्याचा प्रयत्न करावा तशी तिची
स्थिति होती ?

कोण याचं उत्तर देणार ?—

काळ ?—

होय, काळच !!!

प्रसूतीकाळ

१४

वारा गात होता. झाडंझुडपं नृत्य करीत होती. आकाश काळ-
वंडून आलं होतं. शेजारचा दर्या गाजत होता. जराशानं
विजा चमकूं लागल्या. ढगांवर ढग आपटूं लागले. जवळ छत्री नसलेले
रस्त्यांतील वाटसरू पाऊस येणार या संभवानं घरच्या दिशेनं बिगींबिगीं
पावलं टाकूं लागले. मुलं 'येरे येरे पावसा तुकां दितां पैसो' म्हणून
नाचूं लागली. त्यांना खूष करण्यासाठी कीं काय नकळे पावसाच्या
धारी पडून वाऱ्याबरोबर स्वैरपणें खिदळणाऱ्या रस्त्यावरील लाल मातीचा
अकस्मात अवसानघात झाला. हळुहळू पावसाचे थेंब मोठमोठे होऊं
लागले. माडांचीं चुडतं व त्यांवर सुकलेले नारळ खालीं पडूं लागले.
शेजारच्या घरांतील माणसं तीं चुडतं व नारळ आणण्यासाठीं भर
पावसांतच घराबाहेर जाऊन येऊं लागली. रस्त्याच्या दोन्हीही बाजूंच्या
खळ्यांतून शेंदूरी रंगाचे फिकट असे पाण्याचे लोट वाहूं लागले. दारा-

बाहेर जमा झालेल्या पाण्यांत कचित ठिकाणी लहान मुलं कागदाच्या होड्या करून सोडतांना दिसू लागलीं.

एका रस्त्याच्या कडेन दोन माणसं चाललीं होती. त्या दोघांच्याही हातांत दोन छव्या होत्या. पैकीं एक स्त्री होती. दुसरा पुरुष होता. स्त्री होती ती सुईण होती. तिचं वय पन्नासाच्या वर असावं. रुग्णालयें व वैद्यकशास्त्र यांना पारखी असलेली ही क्रिस्तांव बाई 'वैजीण' म्हणून पणजींतील पुष्कळ रहिवाशांना परिचित होती.

तिच्याबरोबर चाललेला पुरुष हा सांतान होता.

तो घाईघाईनं चालला होता. वास्तविक त्याच्याइतक्या वेगानं चालणं वैजीणीला कठीण जात होतं. पण “घरीं बाळंतीण कष्टत आहे ! थोडं लवकर चला—” या सांतनच्या आग्रहामुळे ती शक्य तों जलद चालण्याची शिकस्त करित होती.

कांहीं वेळानं तीं दोघं जुवांवच्या घरीं घेऊन पोचली.

आंत बाळंतीण तळमळत होती. ओरडत होती. जवळच शेजारच्या दोन ख्रिस्तांवांच्या बाया येऊन बसल्या होत्या. जुवांव तिला पुन्हां पुन्हां धीर धरण्यास सांगत होता. नवरा या नात्यानं तिचं सांत्वन करित होता.

वैजीण आंत येतांच जुवांव बाहेर आला.

जवळ जवळ ५१६ तास बाळंतीण सारखी कष्टत होती.

वैजीण मनांत म्हणत होती,—‘काय गौडबंगाल आहे कांहीं समजत नाही ! या बाईला सातवा महिना चाट्ट आहे असं तर हिचा नवरा सांगतो आहे ! आणि गर्भ तर पुरे नऊ महिने भरल्यासारखा दिसतो !’ याचवेळीं तिला आणखी एक संशय आला—“मूळ पोटांत मेलेलं तर नाही ना ?”

ती आणखी पांच दहा मिनिटं थांबली. शेवटी तिचा उत्साह मावळला. तिने जुवांवला बोलावून घेतलं, आणि लवकर जाऊन डॉक्टरला घेऊन ये म्हणून त्याला सल्ला दिला.

जुवांवने ती कामगिरी तत्काळ सासऱ्यावर सोंपविली.

त्याच पावलीं सांतान घराबाहेर पडला. मध्यंतरी आणखी पंधरा मिनिटं गेलीं.

सांतान घोड्याच्या गाडीतून डॉक्टरला घेऊन आला.

वैजीणीचं मत खरं ठरलं.

मूल पोटांतच मेळेलं होतं.

बाळंतीण मरतां मरतां वांचली,

कारण, डॉक्टरच्या सल्ल्यावरून बाळंतीणीला हॉस्पिटलमध्ये नेल्यावर ऑपरेशन करून मुलाला बाहेर काढण्यांत आलं होतं.

पाऊस जोरजोराने पडतच होता. कानठळ्या बसतील इतक्या मोठ्याने आकाशातील ढोल वाजत होता. मधून मधून विजा चमकत असल्यामुळे माध्यान्ह काळच्या त्या अंधाराला विकट हास्य करण्याची वरचेवर लहर येत होती. शहराच्या बाहेर चुडतांच्या मल्यांनी बांधलेल्या झोंपड्या किंवा त्यांची छपरे वाऱ्याने उडून जात होती. म्युनिसिपालटीने रस्त्याच्या शोभेसाठी दुतर्फा लावलेली झाडे कित्येक ठिकाणी कोलमडून पडली होती. शहरांत सर्वत्र पाणीच पाणी झालं होतं. रस्त्यांत गस्त घालणारे सोल्दाद जवळच्या घरांचा आश्रय घेऊन राहिले होते. त्यांच्या-पैकीं जे पेडणे महालांतील होते ते पाऊस मुळीच ओसरत नाहीं असं पाहून उद्वेगानं म्हणून जात—“ शिरां पडूं या पावसाचां !! ”

संसाराचा पट

१५

जुवांवच्या काजारांतील बिंग कार्मिनला सातव्या महिन्यांत मूळ झालं तेव्हांच किल्येकांनी ओळखलं. लोकांना अंदरकी बात अवगत नव्हती. आणि ते स्वतःला माहित आहे असं जे समजत होते तें सर्वस्वी चुकीचं होतं. लोकांना वाटे की, जुवांवचा नि कर्मिन्चा लग्नापूर्व शरीरसंबंध जुळून आला असला पाहिजे आणि यांच्यातूनच ती गर्भवती राहिल्यामुळं बेतूला जुवांव वनून तिच्याशीं काजार करणं क्रमप्राप्त झालं असलं पाहिजे ! एरव्ही ही काजाराची विषम घटना तरी कां घडून येती ?

—पण या साऱ्या कल्पनाच होत्या—

असं आहे म्हणून जुवांव तरी खरा प्रकार उघडकीस आणूं शकला असतां का ? मुळीच नाही. उलट, त्यावर आपणाला जितका प्रदीर्घकाळ पडदा टाकतां येईल तितका टाकावा, किंबहुना आयुष्याच्या अंतापर्यंत आपण तें रहस्य गुप्त ठेवावं असं त्याचं प्रमाणिक मत होतं. एका दृष्टीनं लोकांचा त्याच्याविषयी झालेला तो गैरसमज त्याला थोडासा फायद्याचाही झाला. याचं कारण तेवढ्यामुळं खरी वस्तुस्थिति गुप्त राहाण्यास त्यास मदत झाली होती.

तरीहि कार्मीनसारखी सौंदर्याच्या दृष्टीनं असामान्य असलेली पोर घरकान म्हणून पटकविल्याबद्दल त्याचे मित्र त्याला भाग्यवानच समजत. त्यांना त्याच्या घरकुळांतील त्या दागिन्याचा हेवा वाटे. त्याचा तो नमुनेदार संसारपट पाहून त्यांचं मन प्रसन्न होई.

—पण—

—शांकली मुठ सन्ना लाखाची हेंच खरं—

—गरीब विचारा जुवांव...!!

भावनावशतेच्या मादक विळक्यांतून निसटणं शक्य नसल्याने कार्मिनच्या पापाचा अर्धा वांटा त्यानं स्वतःच्या शिरावर घेतला होता, पण त्या त्यागाचं त्याला फळ काय मिळालं ?

कार्मिनच्या प्रसूतीकाळांतून निर्माण झालेली शोकपूर्ण वलयें आज पुसट पुसट दिसत असतांहि कार्मिनच्या वृत्तीत प्रतिबिंबित होणारं औदासिन्य व त्याचा भावार्थ जुवांवच्या मंद बुद्धीला कांहीं केल्या उकलेना. त्यामुळं तोही दिवसेंदिवस खिन्न दिसूं लागला. त्याचं कामावर देखिल लक्ष लागेना.

सुदैवानं त्याला मिळालेली नौकरीही चांगल्यापैकीच होती. मानाची होती. कांपालावर रहाणाऱ्या एका युरोपियन फिरंग्याचा तो डायव्हर होता. सदरहू फिरंगी हा पणजीच्या लिसेवाचा डॉयरेक्टर होता. गृहस्थ कुटुंबातसल असून सुस्वभावी होता. गोव्यांत बरीच वर्षे गेल्यामुळे जुवांवचा हा धनी साधारणपणे कोकणी समजू शकत होता व मोडकी तुटकी बोलतही होता. त्यामुळे पुर्तूगीज भाषेशी फारसा परिचय नसतांही जुवांव ती नोकरी सहजरित्या पटकावून बसला होता. दाट परिचयानं पोपटासारखा एकादा पक्षीही मानवी भाषा आत्मसात करूं शकतो. मग जुवांव तर बोद्धून चाद्धून माणूस. त्याला आपल्या धन्याची भाषा त्या मुदतीत जरी पूर्णत्वानं आत्मसात करतां आली नाही तरी त्या कुटुंबांत त्याच्या आयुष्याचा थोडासा वेळ नियमितपणे खर्ची पडत असल्यामुळे तोहि पुर्तूगीज भाषेवर आपला मोडका तुटका अधिकार गाजवूं शकत होता. आपली नौकरी संभाळूनही जुवांवला दिवसा जेवायखायला वगैरे मध्यंतरी कितीतरी वेळ मोकळा मिळायचा. ही वेळ तो बहुतेक आपल्या घरीच घालवायचा.

पण ज्या उद्देशानं तो घरी जायचा तो त्याचा उद्देश मात्र कचितच सफल होत असे.

ज्या ज्या वेळी तो घरी जाई त्या त्या वेळीं कार्मिन आपलं आतां हंसतमुखानं स्वागत करणार, आपण थोडे उशीरां आलों या सबबीवर आपणाशीं क्षणभर अबोला धरणार, दाराच्या आड पाऊल टाकण्याच अवकाश कीं, ती चटकन् पुढें होऊन आपले दोन्हीही हात आपल्या गळ्यांत घालणार आणि म्हणणार—“ लबाड ! घरीं एक

माणूस आपली जेवायची वाट पहात उपाशीपोटी तिष्ठत बसलेलं असणार याची कांही कल्पना तरी शिवते का तुझ्या मनाला कधी ? बोटून चाटून पुरुषाचं हृदय तुझं ? स्त्रियांचं अंतःकरण तुला कसं बरं कळणार ? आतां येशील, जराशानं येशील म्हणून केव्हांपासून तुझ्या आगमनाकडे डोळे लावून उभी आहे ! एका माणसासाठी आज मी किती किती सुंदर जेवण बनविलं आहे ! रोज मला हिंदुच्या जेवण-पद्धतीचीं स्तुतिस्तोत्रं गाऊन दाखविण्यांत तुला मोठा हुरूप येतो नाही ? पण आजचं जेवण जेवून तुझी ती बढाई खात्रीनं फोल ठरणार ! पहा तर एकदांचं जेवून ! जुवांव किती गोड स्वभाव आहे तुझा ! खरंच तूं मला आवडतोस ! माझं तुझ्यावर किती प्रेम आहे ! मी श्रीमंत बापाची लेकर असते की नाही, तर तुला नोकरीच काय पण मला सोडून घटकाभरही घरांतून पाऊल बाहेर काढायला दिलं नसतं ! तुझ्या-बरोबर वेळींअवेळीं प्रणयक्रीडा करण्यांत मी माझं सर्वस्व वेचलं असतं ! तुला गुदगुदल्या करून तुला हंसवितांना मीहि मोठमोठ्यानं हंसलं असतं ! तुझे डोके तासनतास छातीशी धरून बसलं असतं ! एकादं कांतार गाऊन तुझं मनोरंजन करण्याचा प्रयत्न केला असतां ! धोब्याकडून धुवून आलेला तुझा सूट मी स्वतःच्या हातांनी तुझ्या आंगांत चढविला असता ! डोक्यावर हॅट ठेवली असती ! हातांत काठी दिली असती सुरेख अशी ! पायांत बुट घातले असते ! डोक्यावर चप्पा लावला असता ! तोंडांत सिगारेट कोंबली असती ! आणि फोटो काढतांना जशी दोन माणसं एकत्र उभी रहातात तद्वत तुझ्या आंगाला आंग भिडवून आरशांत पाहिलं असतं मी तुझ्यासह

घटकाभर ! तुला आवडणारीं फुलं आणून फुलदाणीत भरलीं असतीं ! हिवाळ्यांत आंगावर गरम रंग ओढून तुला घट मिठी मारून झोपलें असते ! मांजरीच्या पिलांप्रमाणें तुझ्या गालाला गाल घांसून तुला रंजविलं असतं ! पण छे ! आपण पडलों गरीब ! दांत नसलेल्यानीं चण्यांची हाव तरी कां धरावी नाही ? गरीबांकडे पोट असतं आणि रसिकताही असते ! पण तिचं कोडकौतुक करायला गरीबांना कुठं सवड असते ? गरीबांची सारी धडपड पोटापुरतीच मर्यादित असते ! रसिकतेचीं दैवतें पुजायला त्यांच्याकडे पैसा नसतो ! वेळ नसतो ! म्हणूनच तर माझ्यापासून तुला आणि तुझ्यापासून मला दिवसाचे कितीतरी तास दूरदूर रहावं लागतं ! माझा प्राण तो ! कधीं कधीं विसरायचं नाहीं बरं आपण एकमेकांना ! जुवांव, तूं नसतास तर कार्मिनला हें तोंड जगाला आज दाखविणं अशक्य झालं असतं ! तूं माझा उद्धार केलास ! त्यागाच्या असंख्य मोहरा आठवून त्याच्या मोबदल्यांत माझं पाप विकत घेतलंस ! देव तुला सदैव सुखी राखो ! अगबाई, तूं अजून जेवायचा आहेस हें मी विसरलेंच ! चल, मी तुला जेवायला वाढते. भूक लागली असेल तुला—” वगैरे मनोराज्यें करण्यांत तो गर्क होई.

—पण घरांत येऊन प्रत्यक्ष पाऊल टाकतो तों त्याच्या या सुखान्त कल्पना सपशेल मातीमोल ठरल्याचा कटु अनुभव येऊन त्याचं मन विदीर्ण व्हायचं—

कार्मिन खिन्न वदनानं एकाद्या खिडकींत उभी असायची अगर घरांतील मांजरीला पोटावर घेऊन त्याला गोंजारण्यांत, आपले फाटले

कपडे शिवण्यांत किंवा तशाच रीतीचं दुसरं एकादं काम करण्यांत गढलेली असायची. जुवांव घरीं आला काय आणि न आला काय तिला सारखाच ! ती त्याच्याकडे पाहून आपण होऊन हंसली असं सहसा कधीं व्हायचं नाहीं ! तूं नोकरीवरून कधीं आलास, भी तुला जेवायला वाटूं कां, तूं नेसलेली पाटलें फाटली आहे तिला एकादं ठिगळ मारून देजं का, तुझी प्रकृति अलिकडे किती खालावली आहे, तुला बरं वाटत नाहीं का, वगैरे अनेक प्रश्न जुवांवची घरधनीण या नात्यानं त्याला विचारणं त्या पोरीचं कर्तव्य होतं, पण जुवांव तितका भाग्यवान कुठं होता ?

घरांत कार्मिननं रांधून ठेवलेलं अन्न केव्हां केव्हां त्यास स्वतःलाच बशीत घेऊन जेवावं लागे. स्वतःचे कपडेसुद्धां जरूरप्रसंगीं त्यालाच धुवून वाळत घालावे लागत. घरांत कचरा दिसला तर तोही त्यालाच झाडून काढावा लागे. त्यानं एक पोपट पाळलेला होता. त्याला ज्या पिंजऱ्यांत ठेवलं होतं त्या पिंजऱ्यांतील साफसफाई, पोपटाला द्यायचे खाद्यपदार्थ, वगैरे क्षुलुक् कामंसुद्धां त्यानंच केलीं पाहिजे होती. त्याला त्याखेरीज गत्यंतर नव्हतं. वास्तविक तो त्या घराचा मालक होता. पण ज्या ज्या वेळीं तो घरांत प्रवेश करी, त्या त्या वेळीं एकाद्या चोरासारखा मान खालीं घातलेला तो दिसायचा. त्यानं विचारलेल्या एकाद्या प्रश्ना-पलिकडे कार्मिन त्याला क्वचितच उत्तर देण्याचा प्रयत्न करी. कामा-शिवाय ती त्याच्याशीं कधीं बोलायची नाहीं. तिला केव्हांही पहा, ती आपली कसल्यातरी विचारांत गढलेली दिसायची. जन्मठेपेची शिक्षा वाच्यास आलेला एकादा तुलांतील कैदीही तिच्याहून अधिक समाधानी

रहाण्याचा प्रयत्न करीत असेल, असं सहज तिच्या दुर्मुखलेल्या चेहऱ्याकडे नजर टाकतां वाटायचं—

ती अशी दुःखी दिसत होती त्याला एकच कारण होतं. तें म्हणजे आल्बेर्तवरील तिचं गाढ प्रेम ! त्याच्यावरील तिची कामुक भक्ति ! त्याच्या-करितां ती नुसती वेडी झाली होती ! तो तर केव्हांच पणजीहून बदली होऊन केंप्याला गेला होता. त्याचं दर्शनदेखिल तिला आज दुर्मिळ झालं होतं. तरीहि ती मनानं त्याला विसरूं शकत नव्हती. विसरण्याचा प्रयत्न करूनही त्यांत तिला यश येत नव्हतं. जुवांव घरांतून बाहेर गेला रे गेला कीं ही पागल पोर तिच्या पेटींत असलेला आल्बेर्तचा एक फोटो काढून त्याच्याशीं एकांतात रंगढंग करीत अगर त्याला आपलं हृदय सुनवित बसायची. वेडी समजूत ! पण तेवढंच तिला समाधान वाटे. आल्बेर्तपासून तिनं तो फोटो आपणहून मागून घेतला होता. त्याला हृदयाशीं धरून बसण्यांत तिला एकप्रकारें दिव्यानंद व्हायचा. पण तिचा हा घातूक लपंडाव जुवांवच्या कधींकाळीं नजरेस पडता तर न जाणों त्या वेडगळानें असूयेच्या धुंदीत तिचा तत्प्रसंगीं गळ्या दाबून प्राण घ्यायलाही कमी केलं नसतं—

हीं घरकुलांतील दुःखें लोकांना ओरडून सांगण्यासारखीं नव्हतीं, ते टाकीचे घाव सहन करतांकरतांच एक दिवस आपण वेडे होऊं असं जुवांवच्या बापड्या बुद्धिमत्तेला इल्लींशा वाटूं लागलं होतं. संसाराचा रंगतदार पट मांडून तो बसला होता पण त्यांतील अपयश कबूल करण्याचं धाडस त्याच्यांत नव्हतं. स्वतःचं चारित्र्य सुधारण्याचा प्रयत्न करीत असतांना अधःपाताची एक नवीन दरी त्याच्यासमोर 'आ'

वासून उभी होती. या दरींत आपला बळी तर पडणार नाही ना, या भीषण शंकेनं तो अलिकडे थोडी 'ध्यायला'सुद्धां लागला होता. टाकलेल्या त्या अनिर्बंध व्यसनावर लाचार बनून त्यानं पुन्हां शेंप टाकली होती.

आजही तिन्हीसांजच्या वेळीं तो घरीं आला तो 'तर' झालेल्या स्थितीतच.

येतांच आंगांतील कोट व डोक्यावरची टोपी त्यानं एका कोपन्यांत भिरकावून दिली. तो बाहेरच्या सोप्यावर येऊन लवंडला. त्याच्या मनांतून आज कार्मिनशीं भांडण उरकून काढायचं होतं. त्यासंबंधीच त्याचे आतां विचार चालले होते. भांडणाची सुरवात कोणत्या रीतीनं करावी कीं ज्यामुळें आपले बेत तडीस जाण्यास आपणास मदत होईल याचा तो अंदाज घेऊं लागला. आणि क्षणांत त्याची कल्पना त्यासंबंधी निश्चित झाली. तो रागानें लालबुंद होऊन एकाएकीं सोप्यावरून आंत गेला. घरांत कार्मिनखेरीज त्यावेळीं दुसरं कुणी नव्हतं. तो उगीच कांहींतरी हुडकीत असल्याची बतावणी करूं लागला. पण जें मुळांतच नव्हतं तें त्याला शोधून कसं मिळणार ? चटकन् तो भिंतीवर तेवत असलेल्या दिव्यापाशीं गेला. कारण नसतांना त्यानं सूडबुद्धीनं त्या दिव्याची ज्योत मोठी केली. क्षणांत दिव्यावरील चिमणीवर काजळी मांडून दुसऱ्याचक्षणीं ज्योत भडकल्यानं ती कडाडून फुटली आणि तिच्या कांचा जमिनीवर पडल्या. "हें काय ? काय चालवलं आहेस तूं हें ?" असं म्हणून जवळच बसलेली कार्मिन एकदम उठून किंचित पुढें आली. तिच्या त्या शब्दांतून संताप व्यक्त झाला होता. जुवांवचं तें कृत्य तिला सहन झालं नव्हतं. पण जुवांव तिला कसली दाद देतोय ! तोही तिच्या तोंडून

फुटणाऱ्या शब्दाचीच वाट पहात होता. कार्मिनच्या तत्कालीन विचार-
लेल्या घाबरट प्रश्नांना त्यानं खरमरीत उत्तर दिलं. तो म्हणाला, “मला
हवं तें करतोय ! !”

त्या बेमुर्खत उत्तरानं कार्मिन जराशी नरमली खरी पण तिच्यानं
स्वस्थ कांहीं बसवेना. जुवांव दारू पिऊन आलेला आहे हें तिनं
करीच ओळखलं होतं. त्याला प्रत्युत्तर करणं तिच्या जिवावर आलं.
तरीहि ती म्हणालीच—“पण तुझ्या या उपद्रव्यापामुळें घराला आग
लागणार त्याची वाट काय ?”

“उपद्रव्याप !” या तिच्याच शब्दावर जोर देत जुवांवनां आपला
चेहरा वेडावांकडा केला व डोळ्याचं पातं लवतं न लवतं तोंच तो
कार्मिनच्या आंगावर धांवला. तिच्या उजव्या गालावर त्यानं जोराची
थप्पड लगावली.

कार्मिननं एक जोराची किंचाळी फोडली.

“बेशरम !” जुवांव स्वर चढवून म्हणाला, “मला शहाणपणा
शिकवतेस होय ! मूर्खपणाची धनीण तूं ! आणि त्याचं प्रायश्चित्त मला !
मी जातींतून उठलों ! धर्माला बगल दिली ! कां ? तुझ्यासाठी ! तुझ्या
पापावर पडदा टाकण्यासाठी ! पण त्याचा मोबदला मला काय मिळाला ?
संसारांत राहून तूं स्मशानगीत गायला लागलीस ! तें ऐकून मी स्वस्थ
बसावं असं का तुला वाटतं ? मी दमून भागून घरीं येतो तों तुला
दुःखी पहाण्यासाठी नाही ! शहरांत खाणावळी काय कमी आहेत,
म्हणून मी घरीं येऊन जेवावं ? मी तुझा असा कोणता गुन्हा केला होता
म्हणून माझ्या सहनशील मनावर तूं वेळोवेळीं आपल्या वागणूकीनं

ढागण्या धाव्या ? पश्चातापानं अर्धमेला बनून माझं पूर्वचारित्र्य
 सुधारण्याचा मी विडा उचलला होता ! जगानं कितीही तुच्छतेनं
 आपणाकडे पाहिलं तरी आपण आपलं पुढील आयुष्य सन्मार्गानें
 घालवायचं असं ठरवून मी त्या बाजूनें परिस्थितीला अनुकूल करून
 घेण्याच्या उद्योगालाही लागलों ! त्या माझ्या प्रयत्नाला पहिला सुरंग
 लावण्याचं काम तुझ्या माझ्या लग्नानं केलं ! आणि या लग्नानंच
 मला पुन्हां दगा दिला ! तुझ्याशी लग्न करण्यापूर्वी मी दूर लोटलेल्या
 व्यसनांना आज पुन्हा जवळ करण्याची सक्ति माझ्यावर होत
 आहे ! घर म्हणजे मला बंदीशाळा वाटते आहे ! संसारीं मनुष्य घरांत
 पाऊल टाकतो तो श्रमलेल्या जिवाला विसावा मिळण्याकरितां ! पण माझा
 अनुभव काय सांगतो ? मी सांबलीत म्हणून पाऊल टाकावं आणि ती
 सांबली नसून प्रखर ऊन असल्याचा प्रत्यय येऊन पायाला चटका
 बसावा तशी माझी आजची संसारांतील गत आहे ! तुला काय वाटलं,
 मी मूर्ख आहे, दारू प्यालों आहे म्हणून दिव्याची ज्योत मोठी केली
 म्हणून ? छे ! इतके दिवस हृदयांत जळणारी त्वेषाची ज्योत आज ह्या
 दिव्याच्या रूपानें भडकली इतकंच ! याउप्पर नीट लक्षांत ठेव ! कान
 देऊन ऐक मी काय म्हणतो तें ! लग्नाची बायको या नात्यानं तूं यापुढें
 माझ्याशीं वागली पाहिजे ! साखर खायची तर ती मुंगीच्या रूपानं
 खाव्ही पाहिजे ! तसं न करितां, एकाद्या मस्तावलेल्या म्हैशीप्रमाणें
 मला पहातांच शिंगें उगारूं लागलीस तर सर्व शक्ति एकवटून तीं शिंगं
 मुळासकट मोडून काढण्यांत मी कदापिही मागपुढं पहाणार नाही, हें
 तुला आज प्रथमतःच सुचवून ठेवतों ! याद राख—”

—आणि खरंच ! जुवांव विलक्षण संतापलेला होता ! इतका की, जर का त्यावेळीं तो बोलत असतांना कार्मिननं त्याला मध्ये अडथळा करण्याला प्रयत्न केला असता तर कदाचित जखमी होऊन जमिनीवर पडलेल्या कबुतराला जवळ असलेल्या मांजरानं पिसडून खावं, तद्वत त्यानं त्या पोरीची गत केली असती !! इतका तो त्याप्रसंगी क्रूर बनला होता—

—पण कार्मिन शहाणी अशासाठी की, तिने त्याला एका शब्दानंही उत्तर अगर प्रत्युत्तर केलं नाही—

ती रात्र कशीबशी निघून गेली.

जुवांव दुसरे दिवशी सकाळीं अंथरणावरून उठून पहातो, तों कार्मिन घरांत नाही ! ती कुठं गेली, कां गेली, वगैरेबाबत त्याला कांहीच कळलं नाही ! त्यानं सगळीकडे फिरून तिचा शोध केला ! पण पिंजऱ्यांतून सुटलेला पक्षी तो ! त्याच्या दृष्टीतून तो कधीच निसटला होता—

—गरीब विचारा जुवांव !! आणि भावनावशतेनं संसारपट उधळून लावून कुठतरी भुर्कन् उडून गेलेली दुबळी कार्मिन—

अंतरींचा कोलाहल

१६

कांपलच्या स्स्यावर हणण्यासारखी लोकांची रहदारी नव्हती. आसपासच्या त्या नितांतसुंदर बंगल्यांतही व्यावेळीं भलतीच शांतता नांदत होती. ऊन पडलं होतं. रस्त्यावरील नंदनगोळीचीं झाडं वारा नसल्यामुळे हुं कीं चूं करतांना दिसत नव्हती. मधूनच तेथिल फिरंग्याकडे कामास असलेला एकादा क्रिस्तांव नोकर हातांत बाजाराची टोकरी घेऊन मार्केटकडे जातांना दिसत होता. तेथून सरळ गास्पार-तीयकडे जाणाऱ्या एका निरंद रस्त्यांच्या दुतर्फा असलेल्या नारळींच्या बागांत 'पाडा' चाळ होता. माडांवर चढलेले पाडेळी 'कुई' घालीत होते. त्यांनीं टाकलेले नारळ व चुडतं गोळा करण्यासाठीं खालीं कांहीं नौकरमाणसं खपत होती. पणजी बंदराकडे पाठ करून

मुंबईकडे जाणारी दोन नळांची एक आगबोट मांडवी नदीच्या पात्रांतून धूर ओकीत नुकतीच समोरील भव्य अरबी समुद्रांत प्रवेश करित होती. त्याचवेळीं आपल्या धन्याच्या बंगल्यासमोरील दरवाजांत मोटर उभी करून जवळच रस्त्यावर पद्दारा करणाऱ्या एका ओळखीच्या सोल्यादाकडे जुवांव बोलत उभा होता.

कांहीं वेळानं जुवांवचा मालक बंगल्यांतून बाहेर पडून मोटारींत येऊन बसला. त्यांना जुवांवनं 'लिसेव सेंत्रल' कडे नेऊन सोडलं आणि त्यानं पुन्हां गॅरेजकडे मोटर वळविली.

काम संपवून तो घरीं आला. दाराला कुदूप पाहून त्याला कार्मिनची आठवण झाली. दार उघडून तो आंत गेला. तोंच इतका वेळ सोप्यावर थप्पल मारून बसलेलं मांजर जुवांवच्या मागून आंत जाऊन त्याच्या पायाशीं लगट करूं लागलं. जुवांवनं प्रथम आंत जाऊन खिडकी खोलली. कपडे उतरून ठेवले. तरीहि पायाशीं लगट करणाऱ्या त्या मांजराला उचलून घेण्याची सुबुद्धी कांहीं त्याला झाली नाहीं.

येतांना तो बरीच 'क्षोकून' आला होता.

आज तीन दिवस झाले. त्यानं पिण्याचं आपलं प्रमाण बरंच वाढविलं होतं.

पनि या नात्यानं कार्मिन त्याच्याशीं फारच क्वचित वागली होती. तिनें तें आपलं कर्तव्यकर्म मुळींच ओळखलं नव्हतं असं म्हटलं तरी चालेल. पण ती घर सोडून जातांच तिचा विरह जुवांवला भलताच जाणवला. त्याची तिच्यावर भक्ति होती, प्रेम होतं. पण त्याच्या त्या

भक्तीला, प्रेमाला कार्मिनच्या उत्तेजनाभावीं अंकूर फुटण्याचा योगच मुळीं आजवर आला नव्हता. एवढ्याचसाठी ती भक्ति लोपली होती. तें प्रेम नासलं होतं.

तीन दिवसापूर्वी कार्मिन जी घर सोडून गेली ती जुवांवच्या पोंकि-टांतील ५।६ रुपयांवर डल्ला मारून. एरव्हीं तिनं विशेष असं बरोबर कांहींच नेलं नव्हतं. तिनं नेलेली ती रक्कम वाट खर्चासाठी नेली असली पाहिजे याचा जुवांवला तत्क्षणींच बोध झाला. तो त्याबद्दल मुळींच रागावला नाही. पण कार्मिन निघून गेली याचंच त्याला वाईट वाटलं. ती रात्र त्याची अतिशय दुःखांत गेली. कार्मिनला आपण रागाच्या भरांत इतकं टाकून बोलायला नको होतं असं त्याला वाटलं बहुतेक ती आल्बेतचा शोध काढीत केंप्याला गेली असली पाहिजे हा संशय जुवांवच्या मनांत तत्क्षणींच दट झाला. पण तिथं जाऊन तिचा तलास लावायला त्याला वेळ कुठं होता ? त्याच्यामार्गे नोकरीचं कडक बंधन होतं. त्यामुळे येत्या रविवारी रजा काढून आपण केंप्याला जाऊन कार्मिनची चौकशी करायची हा बेत मात्र तो मनाशीं नक्कीच करून चुकठा होता. साहजिकच तो त्या संधीची वाट पहात राहिला. पण त्याचं दैव किती चमत्कारीक पहा ! निष्ठुर काळाला त्याची तेवढीही इच्छा पहावली नाही—

संध्याकाळची वेळ होती.

घर सोडून जुवांव कांपालावरील आपल्या मालकाच्या बंगल्याकडे चालला होता. तिथं जातांच त्यानं गॅरेजीतून मोटार काढून घेतली. मालकाला ऑफिसांतून आणण्यासाठी म्हणून तो 'लिसेव सेंट्रल'कडे

चळला. त्याच्या मोटारचा वेग फारच जोरांत चालू होता. अकस्मात त्याच्या मोटारीखाली एक भीषण असा अपघात घडला. तें विस्मयकारक दृश्य पाहून जुवांवनें एकच किंकाळी फोडली. त्याच्या डोळ्यासमोर अंधार पसरला. जवळजवळ वेड लागण्याची त्याच्यावर पाळी आली.

दोष त्याचाच होता.

सात आठ वर्षे वयाची ती एक मुसलमान मुलगी होती. एका बकरीला पकडण्यासाठी ती पोर तिच्यामागून पळत सुटली होती. बकरी पुढें आणि मुलगी मागे अशी त्या दोघांची रस्त्यावर शर्यत लागली होती. जुवांवचं डोकं नीट ताळ्यावर असतं तर तो अपघात टाळणं कांहीं त्याला कठीण नव्हतं. पण समोर दृष्टि आणि मन कार्मिनच्या विवंचनेत अशी त्याची स्थिति होती. त्याचं त्याला मिळालेलं तें प्रायश्चित्त होतं. बकरी मुलीच्या हाताशीं यायला आणि त्या उभयतांना अपघात घडायला एकच गांठ पडली. बकरी आणि मुलगी अगदीं जवळजवळ मरून पडलीं होतीं, रक्ताचे पाट वाहून रस्त्यावरील माती किंचित ओलसर झाली होती.

अपघात घडलेल्या जागेपासून एका अड्ड्यावर एका नारळीच्या बागेत एक सार्वजनिक स्वरूपाची विहीर होती. तिथं कांहीं बाया पाणी न्यायच्या निमित्तानं आल्या होत्या. त्यापैकीं एकटी जवळच्या दगडावर धुणीं धूत होती. अपघात घडल्याची चाहुल लागतांच त्या सर्व बाया हातांतील काम सोडून मोटारीच्या दिशेनं पळत सुटल्या.

जुवांवच्या दृष्टीतून तें दृश्य अर्थोतच निसटलं नाहीं. आपण आतां तिथं अधिक वेळ थांबणं त्याला धोक्याचं वाटलं. त्याची समयसूचकता

त्याला तिथं क्षणभरही थांबायला कबूली देईना. प्रसंग अतिशय आणिवणीचा होता. गुन्हेगारांना दीर्घ मुदतीच्या करारानं कोंडून ठेवणारा ‘आम्वाद’चा तुरुंग आणि ‘मस्मी’चा काळ समुद्र त्याच्या दृष्टीसमोर उभा राहिला. केवळ कल्पनेचाच आभास ! पण तेवढ्यानंच तो कितीतरी घाबरला ! त्यानं चटकन् मोटारीत जाऊन बैठक मारली आणि इतक्या जोरानं मोटर हाकली की घटकेंत तो कुणालाच दिसेनासा झाला.

विहीरीकडून आलेल्या ३।४ बाया अपघात घडलेल्या त्या जागेपाशीं येऊन दाखल झाल्या. त्यापैकी कुणालाच तें दृश्य पहावेना. त्यांच्या आंगावर कांटा उभा राहिला. एकटी तर तें दृश्य पाहून ढळढळीं रडूं लागली. त्यांत एक पिकलेल्या केंसाची बाई होती. तिनं अपघातांत मरून पडलेल्या मुलीचा तोंडवळा नीट ओळखला. आणि बरोबरच्या बायांना ती सांगूं लागली—“ही पोर तर त्या हासनची मुलगी !” त्यावर दुसरीनं तिला प्रश्न केला—“कोण हा हासन ?” पहिलेनं उत्तर दिलं—“कामतीच्या भाटांत पेंटराच्या शेजारीं रहातो ना, तो—”

पण तेवढ्यानंही त्या दुसऱ्या बाईच्या डोक्यांत प्रकाश पडला नाही. म्हणून तिनं विचारलं—“तो लॅट्री घेऊन फिरतो तो हासन म्हणतेस की काय तूं ?”

“हो ग हो !” म्हातारी उत्तरली.

मध्येंच तिसरीनं तोंड घातलं. ती संतापयुक्त स्वरांत म्हणाली—
“फार शेफारले आहेत हे मेले डायव्हर लोक ! जो तो उठतो तो डायव्हर होतो ! जणुं काय विमानासारखी चालवितात मोटर ! समोरून

चाललेली माणसदेखिल मेल्यांना दिसत नाहीत ! पळाला पहा कसा चांडाळ ! कुठं जाईल म्हणा ! मी चांगली ओळखते ती मोटर ! ती कुणाची, तिचा मालक कुठं रहातो वगैरे सगळं कांहीं मला माहित आहे ! नेहमी येते या बाजूनं ही मोटर ! आपण पळालो म्हणजे सुटलो असं वाटत असेल या ड्रायव्हरला ! पण मी त्याला पुरा ओळखून आहे म्हणावं ! शेळीच्या माकनाकडे असतो ना तो बाटगा ! मार्केटांत सांतान म्हणून कुणि एक क्रिस्तांव पुजात घालून बसलेला आहे ! त्याच्या पोरीशीं काजार करण्यापायीं हा माणूस हिंदुचा क्रिस्तांव झाला आहे म्हणे ! स्वतःचा दोष नसता तर मोटर घेऊन कां पळाला लबाड ? भोग म्हणावं चांडाळा आपल्या कर्माची फळं आतां ! बिचारी पोर बकरीला पकडण्यासाठीं धांवत होती वाटतं ! शेवटीं काळानं दोघांचाही बळी घेतला ! काय हा विचित्र प्रसंग ! देवा, वैय्यावर देखील असला प्रसंग कधीं आणूं नकोस ! गरीब विचारा हासन ! त्याला ही दुःखांत हकिगत ऐकून काय वाटेल बरं ?...

तोच इतका वेळ तें दृश्य असत होऊन ढळढळां रडत सुटलेली ती चौथी बाई अपघाताला कारणीभूत ठरलेल्या ड्रायव्हरला मोठमोठ्यानं हेल काढून शिण्यांची लाखोली वाहूं लागली.

त्यावेळीं जुवांव कुठं होता ?

रायबंदरचा पाटा ओलांडून त्याची मोटर कुठंतरी दूरदूर चालली होती. कुठं हें त्याचंच त्याला माहित नव्हतं. परिस्थिति त्याच्या आटो-क्याबाहेर गेली होती. एवढं आयुष्य आतां लपूनछपून कसं काढावं या

विवंचनेत तो होता. तुरुंगाची त्याला भीति वाटत होती. कुठंतरी मोटर उभी करून इंजिनीत पळून जाण्याचा त्याचा विचार असावा.

कुंडईच्या घांटीवर आल्यावर त्याच्या मोटारीचं पेट्रोल एकाएकीं संपलं. त्याच्यापुढें एक मोठा पेंचप्रसंग उभा राहिला. जवळ कुठें पेट्रोल विकत घेण्याची सोय नव्हती. शिवाय त्याच्याकडे तेवढे पैसेही नव्हते. काय करावं याचा त्याला डोकं खाजवूनही बोध होईना. वेडगळ्यासारखा तो क्षणभर विचार करीत राहिला. अंतरींचा तो कोलाहल जीवितांतील अर्थशून्यता त्याला क्षणोक्षणीं पटवून देत होता. निराशेच्या अंधारानं त्याचं अंतःकरण व्यापलं होतं. तरीही जगाचं प्रतिनिधीत्व झुगारून घायला त्याचा अंतरात्मा तयार होईना ! खऱ्या नांवानं जरी नाही तरी खोव्या नांवानं यापुढं जगांत वावरण्याची त्याची आजची मनोकांक्षा त्याला मोह पाडून बसली नसती, तर तुरुंगाचा भयानकपणा चुकविण्यासाठी तो इतक्या दूरवर तरी कां पळून आला असता ? त्याच्या या पळण्याच्या कल्पनेतच त्याला अजून जगायचं आहे हें सिद्ध होत होतं, नाही ?

इळुइळू अंधाराचं प्रस्थ वाढूं लागलं. गर्द झाडीनं व्यापलेला शेजारचा डोंगर व रस्त्याला येऊन मिडलेला त्याचा कठडा जसजसा सृष्टीचा उजाळा कमी होऊं लागला तसतसा विषेश भयानक भासूं लागला. तेथून पांच मिनीटांच्या अंतरावर असलेल्या मंगेशीच्या देवळाचा घुमट व दीपस्तंभ नारळी-पोफळीच्या आणि आंब्या-फणसाच्या झाडांतून वर डोकावून पहातांना घांटीवरून अस्पष्ट असा दिसत होता. आणि बहुतेक तिथंच

नौबतीचा चौघडा झडत होता. त्याचे स्वर कुंडईच्या घांटीवर उभा असलेल्या जुवांवला ऐकू येत होते.

त्याचवेळीं कुणि एक बाई व एक मुलगा कुंडईचा उतार चढून आपणाकडे तोंड करून येतांना जुवांवला दिसलीं. त्या बाईला पूर्वी आपण कधीतरी पाहिल्याचा जुवांवला तितक्यांत संशय आला. बुडत्याला काडीचा आधार म्हणतात तशांतली गत—

कार्मिनचा तलास

१७

ती रात्र जुवावनं मंगेशीला घालविली. कुंडईच्या घांटीवर त्याला मिळालेली ती स्त्री त्याच्या परिचयाची निघाली नसती, तर त्या रात्री सुखानं दोन घटकाही झोंप घेणं त्याला अशक्य झालं असतं.

कशीबशी अब्रुनें जगणारी ती एक वेश्या होती. तिचं नांव होतं कामलता. तिचा पेशा कलावंतीणीचा असल्यानें आपला पिढीजात धंदा संभाळून ती मधून मधून नाचगाण्याचींही आमंत्रणं स्विकारी. ती ज्या मेळ्यांत होती तो मंगेशीचा मेळा संबंध गोव्यांत फार प्रसिद्ध होता. जेव्हां तुळशीचं लग्न झालं तेव्हां याच बाईला बेतू उर्फ जुवावनं नाचण्याचं आमंत्रण देऊन कायसुवला नेलं होतं. हीच काय ती त्याची आणि कामलतेची ओळख.

कुंडईच्या घांटीवर जुवांवची मोटर येऊन जेव्हा बंद पडली तेव्हा कांही कामानिमित्त आपल्या ७।८ वर्षांच्या मुलासकट कुंडईला गेलेली कामलता आपलं काम संपवून पुन्हा पाय वाटेनं मंगेशील जात होती. रस्त्यांत त्या दोघांना एकमेकाची ओळख पटली. आणि त्या निमित्तानं तीं कितीतरी वेळ त्या ठिकाणी बोलत उभीं राहिलीं.

रस्त्याच्या कडेला असलेल्या डोंगरटेकडीच्या कठड्याला लागून जुवांव त्यावेळीं आपली मोटर उभी करून मोकळा झाला होता.

त्यानं कामलतेला मोटर नादुरस्त झाल्याचं. सांगितलं पण हें त्याचं म्हणणं खरं नव्हतं. मोटर बंद पडली होती याचं कारण तीत पेट्रोल नव्हतं हें होय.

कामलतेनं विचारलं—“मग तुम्ही इथं किती वेळ थांबणार ? दिवो लागायची वेळ झाली ! विचार तरी काय आहे तुमचा ?”

तो डोकं खाजविल्यासारखं करून म्हणाला—“विचार कसला करायचा ? नादुरस्त झालेली मोटर अंधारांत दुरस्त कशी करतां येणार ?”

“मग आजची रात्र तुम्हांला इथंच कुठंतरी मुक्काम करावा लागेल, नाही ? तसं असेल तर मग आमच्याकडेच चला ना ! मी कांही तुम्हाला अगदींच परकी नाही ! कोण कुणाकडे कारणाशिवाय येतोय म्हणा ! संहजच रस्त्यांत आज किती वर्षांनीं तुमची गांठ पडली आणि तीहि तुम्ही अडचणींत असतांना. मग चलतां माझ्या गरिबाच्या घरी ?”

जुवांवला तरी दुसरं काय हवं होतं ? न मागतां पदरांत पडत असलेला तो आसऱ्याचा कौल दूर सारायला तो काय मूर्ख होता ? त्या विनंतीला त्यानें लगेच होकार दिला,

पण मोटारीचं आतां काय करावं हा प्रश्न जुवांवला त्याप्रसंगी साहजिकच भेडसावू लागला.

पण तेवढ्यानं तो अडून बसला नाही.

जिथें आपलं आजचं जीवितच मुळीं धोक्यांत आहे, तिथं मोटारीची काळजी घेऊन आपणाला कारायचंय काय असा त्यानं मनाशीं विचार केला. मोटर काय, उद्यां पोलिसांना तलास लागतांच ज्याची त्याला परत मिळून जाईल. आपणाला तरी ती घेऊन काय कारायचंय ? काय होईल तें होऊं द्या ! आजची ही एवढी रात्र संपली कीं आपण तरी कुठं पुर्तूगीज हद्दींत रहातो ! उद्यांच्या उद्यां हा देह आपणाला इंग्रजींत नेऊन टाकलाच पाहिजे असं ठरवून कामलता व तिचा मुलगा ह्यांच्याबरोबर तो मंगेशील जायला निघाला.

पण त्यावेळीं आपण आज कोणत्या परिस्थितींत आहोंत यासंबंधीं त्यानं कामलतेला तिळमात्रही सुगावा लागूं दिला नाही.

त्यामुळे आपणाकडे आलेला पाहुणा हिंदुच आहे असं धरून चालणं हा कामलतेचा मुळींच दोष नव्हता, कारण, त्यानं धर्मांतर केल्याची अफवा तिच्या कानांवरच कधीं आली नव्हती. शिवाय तो आपल्या नेहमींच्या शोफरच्या युनिफॉर्ममध्ये होता. त्या वेषांत कोण हिंदु आणि कोण क्रिस्तांव हें अचूक ओळखणं भारी कठीण होतं. तशांत जुवांव कामलतेला हिंदु म्हणूनच माहित होता. साहजिकच त्या कल्पनेला साजेल अशा वर्तनानं ती त्याच्याशीं त्या रात्री वागली.

वेळीचें पान मांडून तिनें त्या रात्री त्याला जेवायला वाढलें.

जेवण भाटपून जुवांव बाहेर येतो तों पानाचा डबा काढून तिने त्याच्यापुढे केला आणि त्याला पानाबरोबर देण्यासाठी म्हणून अडकित्याने बेडा सोलायला तिने सुरवात केली. सोललेला बेडा तिने लगेच फोडून त्याचे कांहीं तुकडे तिने जुवांवच्या हातावर टाकले. जुवांवने स्वतःच्या हाताने पान बनवून ते तोंडात टाकले.

तोंच गांवचा वासूभट कामलतेचा शोध करित तितक्यांत तिच्या घरी आला.

“ कधी आलांत मडगांवहून, वासूभट ? ” येतांच कामलतेने त्यांना विचारले.

“ दोन तास सुद्धा झाले नाहीत येऊन. ”

“ काय खबरवातमी आणलीत मडगांवहून ? कसे आहेत जांवई तुमचे ? शालन् बरी आहे ना ? ”

“ बरी आहेत सगळी ! पुष्कळ दिवस जाईन जाईन म्हणत होतो त्यांना भेटायला ! तों एकदांचा जाऊन आलों खरा ! एकंदर दोन दिवस राहिलों मडगांवला. शालन् म्हणत होती की आणखी १।२ दिवस थांबा. पण इकडचा कामधंदा सोडून मला तिथे अधिक कसं बरं रहातां येईल ? ” हे बोलतांना जवळच बसलेल्या जुवांववरून त्यांनी एकदोनदां दृष्टी फिरविली.

“ मग मडगांवची एकादी हकीकत तर सांगा. ” कामलता खेळकरपणाने त्यांना म्हणाली.

“ ती सांगण्यासाठीच तर मी इथे आलों. पण मी सांगणार असलेली हकीकत मडगांवची नाही. कुडाळच्या तारीवर घडलेला प्रकार

मी तुला सांगणार आहे. बरं झालं मंगेशानं कृपा केली ! नपेक्षां आज अगदी प्राणावर बेतलं होतं—”

“ म्हणजे ? ”

“—तारच बुडणार होती कुठळची आज ! आम्ही एकंदर १०।१२ माणसं होती तारीत. कुठळचा किनारा सोडून तार आगशीला चालली होती. ऊन अगदी मी म्हणत होतं. नदी संथ होती. तांडेल वल्हे मारीत होते. तारीत एक फाटकीं तुटकीं वखें परिधान केलेला शेतकरी होता. तो एकाला आपली कर्मकहाणी सांगत सुटला होता. त्याचा तो ‘ भोग ’ ठराविक होता. यंदा शेताला भरपूर पीकच आलं नाही, जोतांसाठीं आणलेला आपला एक बैल भलताच चारा पोटीं गेल्यामुळें विषबाधा होऊन दगावला, कर्जाचा बोजा डोईजड झाल्यानें येईल त्या दरानं भात विकून टाकावं लागलं वगैरे गोष्टी तो मोठ्या तन्मयतेनं वर्णन करीत होता. त्याच्याकडे मीहि थोड्याशा उत्सुकतेनं पहात होतो. तोंच अकस्मात तार लवंडल्यासारखी झाल्यानें सर्व मंडळी घाबरून गेली. काय झालं म्हणून जो तो पहातो तो एक खिश्चन बाई तोल जाऊन पाण्यांत पडल्याचं आढळून आलं. लागलीच तिला वर काढण्यासाठीं एका तांडेलानं हातांतील वल्हं बाजूला सारून तत्काळ पाण्यांत उडी टाकली—”

एवढं वासूमठ बोलतो आहे, तों जुवांवनें दचकून त्यांच्याकडे पाहिलं. “ मग त्या बाईचं पुढं काय झालं ? ” असं कां कोण जाणे त्याला विचारावंसं वाटलं. पण त्याचे ते अंतरीचे बोल ओंठाबाहेर कांही पडू शकले नाहीत.

वासू भटजींना तितक्यांत पान खाण्याची लहर आली. म्हणून त्यांनी कामलतेजवळून पानाचा डबा मागून घेतला. आणि आपण सांगितलेल्या हक्कीकतीचा पुढील वृत्तांत समजावून घेण्यास ती अतिशय उत्सुक झालेली पाहून त्यांनी क्षणांत सांगायला सुरुवात केली—“हो, काय सांगत होतो बरं ? हं ! अखेर त्या तांडेलानं कसंबसं त्या बुडणाऱ्या बाईला वर काढलं. त्याबद्दल तारीत उपस्थित असलेल्या सर्व मंडळीनं त्या तांडेलाची स्तुति केली. तोंच तार आगशीच्या कांठाला येऊन लागली—सुद्धां. तेव्हां कांहींजण म्हणाले, तार लवंडली याचा सगळ्या दोष त्या बाईकडेच आहे ! एकजण तर तिचा तो आत्महत्येचा प्रयत्न होता असं धडधडीत म्हणाला. तें कांहींना पटलं, कांहींना पटलं नाही. त्या बाईचं नांव होतं कार्मिन—”

ती करुण हकिकत ऐकून जुवांवची स्थिति मोठी विचित्र झाली, त्यानं न राहून वासूभटांना प्रश्न केला—“मग ही बाई गेली कुठे ?”

“पणजीला. आपल्या बापाकडे. जातांना तिनं स्पेशल मोटर केली—”

“—बरं झालं, विचारी बुडून गेली नाही—!!” कामलता एव खिन्न उसासा टाकीत म्हणाली.

अंधारांतील मुसाफीर

१८

जुवांव विचार करीत अंथरूणावर पडला होता. त्याला आज अनायासेच कार्मिनची माहिती मिळाली होती. त्या योगायोगाच त्याला कल्पनातीत आश्चर्य वाटलं. कार्मिन रागानं घर सोडून गेली त्यावेळी त्याला जितकं वाईट वाटलं तितकंच तिचा आज तलास लागतांच त्याला समाधानही वाटलं. याच पावलीं पणजीला जाऊन आपण तिची भेट घ्यावी आणि आपल्या हातून त्या दिवशीं घडलेली चूक ती विसरून जात असल्यास आपण पुन्हां तिच्याबरोबर संसारांत निमग्न व्हावं असं क्षणभर त्याला वाटलं. आणि दुसऱ्या क्षणीं तो स्वतःच स्वतःशीं हंसला. कारण यापुढं आपण संसाराची स्वप्ने रंगविणें म्हणजे रातराणीचें फुल दिवसा फुलविण्याची आस धरण्याइतकंच कठीण

आहे असं त्याला वाटू लागलं. आपण गुन्हेगार तशांत फरारी म्हणून जगाकडून यापुढं ओळखले जाणार ही कल्पना त्याला डोळ्याभाड करून चालण्यासारखी नव्हती. तो अगदीं बेचैन झाला होता. एवढं मोठं आयुष्य काढायचं ! आणि तेही जगाच्या सहानुभूतीशिवाय ! छे ! या जगण्यांत मुळींच अर्थ नाही ! त्यापेक्षां तुरुंग खासच वाईट नाही असं तो आपल्या मनाशीं म्हणाला. दुसऱ्याच क्षणीं त्याला असंही वाटलं कीं, तुरुंगांत जाऊन आपण दीर्घकाल सजा भोगावी असा आपण गुन्हा तरी काय केला आहे ? गुन्हा केलाच असेल तर तो कायद्याच्या दृष्टीनं, अंतःकरणाच्या सूचकतेनं नव्हे ! आपल्या मोटारीखालीं अपघात होणार हें आपणाला काय आधीं कळलं होतं ? मुळींच नाही ! अर्थात् ज्या आपत्तीचा उगम आपल्या हेतुपूर्ण परिस्थितींत नाही त्या नजर चुकीचं प्रायश्चित आपण तुरुंगांत देह शिजवित भोगावं ही विषम घटना आपण कां म्हणून मान्य करावी ? ही विचारसरणी सुरू झाली आणि पूर्वीप्रमाणेंच तुरुंगांत जाण्याचं वेड त्यानं डोक्यांतून दूर सारलं. मात्र आपण कांहीं महिने गुपचुपपणें इंग्रजींत जाऊन पळून रहाण्याच्या त्याच्या पूर्व विचारांत अर्थातच कांहीं फरक झाला नाही. त्यावेळीं त्याला कार्मिनची एकाएकीं आठवण झाली. नुकतीच वासूभटाकडून कुडाळच्या तारीवर घडलेली हकीकत ऐकून कार्मिनविषयीं त्याच्या मनांत थोडीशी अनुकंपा उत्पन्न झाली होती. पण त्या अपघाताचं खरं कारण कार्मिनची पणजीला जाऊन पुन्हां आपण भेट घेतली असतां आपणाला समजून येईल असं त्याला वाटलं. पण आज पणजीला जाण्याच्या मनःस्थितींत तो मुळीं नव्हताच. कारण तसं करूं तर आपण पकडले

जाण्याची त्याला भीति होती. वास्तविक त्याला जर आतां कशाची आत्यंतिक आवश्यकता होती तर ती वेषांतराची होय. पण ती तयारी करण्याप्रीत्यर्थ व इंग्रजीत पळून जाण्याचा आपला मानस पूर्णत्वास नेण्यापायीं लागणारा खर्च त्याच्याकडे आतां कुठं होता ? त्याला यापुढे अत्रुनें जगणेंदेखिल फार कठीण होतं. आयुष्यांत अनेक लटपटी करून वेळोवेळीं तोंडघशीं पडलेला तो एक दुबळा मुशाफीर होता.

तो जेव्हां जेव्हां आपणाला सन्मार्गी कसं बनतां येईल ही आस अंतःकरणांत चितारीत बसायचा तेव्हां तेव्हां तिच्यावर परिस्थितीनं बोळा फिरवायचा असं नेहमीच व्हायचं. जगांत सच्छीलतेची हांव इतकी महाग असते का ? कीं जी विकत घेण्याचं सामर्थ्य गरीबांनाच तेवढं असूं नये ! खरं आहे ! सर्व पापांवर विजय मिळवायला सद्गुणापेक्षां पैशाचीच अधिक आवश्यकता असते खास ! गरीबांकडे तो नसतो म्हणूनच त्यांची पापं वाचाळ बनतात आणि जगाच्या डोळ्यावर पट्टी बांधण्याच्या आणि म्हणूनच त्यांतून परावृत्त होण्याच्या त्यांच्या सच्छील मनोरथांना धक्का मिळतो. ज्या माणसाला सोन्याचा धूर उजाळण्याची ताकद आहे त्यांना मात्र ही आपत्ति फारशी जाणवत नाही. कारण निसर्गाला दीपून टाकणाऱ्या धुक्यासारखी झिळझिळीत पडदा टाकण्याची लकव सोन्याच्या धुराला फारच चांगली साधलेली असते. तसं नसतं तर विशाल गतीनं नांदत असलेली आजची सामाजिक विषमता जगांत मुळीं जीवच धरून राहिली नसती. --

त्या रात्री जुवांवला झोंप लागली ती सुद्धां अगदींच अपुरी. थोड्याच वेळांत तो जागा झाला. आतां त्याला तिथं थांबावं असं मुळींच वाटेना.

क्षणांत कांहींतरी विचार निश्चित करून जुवांवनें आंगांत कोट चढविला. हळूच जाऊन दार उघडलें. आणि अंधारांतील मुशाफिरी करण्याच्या निमित्तानं कुणाला न सांगता सवरतां तो रस्त्यावर निघून आला.

—आणि त्यानंतर कित्येक महिने तो गोव्यांत चुकूनही कुणाला दिसला नाही—

एक दिवस पुन्हां तो गोव्याच्या हद्दींत शिरला. त्यावेळीं त्याच्या अंगावर भगवीं वस्त्रें होती. त्याचे केंस आणि दाढी यांचंही बरंच मोठं रान झालं होतं. तो पूर्वीपेक्षां आतां कितीतरी काळ्याठिक्कर पडला होता आणि त्याच्या देहाचीही भलतीच वाढ झाली होती. येतांना त्यानं सोबत एक कुत्रा आणला होता. त्याच्या गळ्यांतील सांखळीला धरून तो जिथें तिथें फिरायचा. वेषांतराबरोबरच त्यानं आपण मुका असल्याचंही लोकांना भासवायला सुरवात केली होती. कांहीं का असेना, पण त्याची ती साधुपुरुषाची कल्पना त्याला इतकी बेमाद्धम साधली होती कीं, कितीही धूर्त सरकार त्याची पूर्वीची गुन्हेगारी हुडकून काढण्यास निःसंशय असमर्थ ठरलं असतं.

थोड्याच दिवसांत कुणि एक मुका साधू हिमालयांतून आल्याची वदंता संबंध गोव्यांत ह्यां ह्यां म्हणतां पसरली. आणि तो जिथें होता तिथें त्याच्या दर्शनासाठीं भाविक लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी लोटूं लागल्या.

हरवलेली वस्तु

१९

आज सवंध पणजी शहर उत्साहपूर्ण अशा वातावरणांत निमग्न असलेलं दिसत होतं. आज इंत्रुजचा पहिला दिवस. खिस्ती लोकांचा तो शिमगा. हा सण सवंध गोव्यांत विशेषता शहरांतून मोठ्या थाटमाटानं एकंदर तीन दिवस साजरा केला जातो. बहुतेक पुरुष, बायका नि मुलें खिस्ती रितीरिवाजाप्रमाणें त्या सणांत अहमहिकेनें भाग घेतांना आढळतात.

आजही त्याच परंपरेनुसार शहरांतून उत्साह साजरा केला जात होता.

क्रिस्तांव, मिश्रित व युरोपियन मंडळी या सणांत एकोप्यानं वागतांना आढळत होती. त्या सर्वांनीं चित्रविचित्र पोषाक केले होते. हौसेला

मोल नसतं याची मूर्तिमंत साक्ष होती ती. कुणि तोंडाला लाली अगर सफेदा फांसला होता. तर कुणि चेहऱ्यावर रुपटी चढविली होती. पोरखेळ खेळण्याची त्या जातींत जणू काय चढाओढच लागली होती. करमणुकीच्या नांवाखालीं जो तो आपलं छोटमोठं व्यक्तिमत्व पार विसरून गेला होता.

पुरुषांनी बायकांचीं आणि बायकांनीं पुरुषांचीं सोंगं घेतलेलीं दिसत होती. त्याचप्रमाणे वृद्धांनीं तरुणांचा आणि तरुणांनीं वृद्धांचा आव आणला होता. एकादी स्त्री अहिल्याबाई होळकरणीसारख्या शूर पेहरावांत वावरत होती तर दुसरी मस्तानीप्रमाणे कृत्रिम दिमाख आणून उल्टू पुरुषांकडे नेत्रकटाक्ष फेकीत होती. कुणि गोकुळांतील कृष्ण बनून हातीं मुरली धरलेल्या स्थितींत हिंदु देवाची थडा केल्याचा अविर्भाव चेहऱ्यावर खेळवीत होता तर कुणि दशमुखी रावणाचा अवतार धारण करून आपल्या विराट स्वरूपानें रस्त्यावरील भ्याड मुलांना मधूनमधून भेडसावित सुटला होता. एका मिश्रितसानें तर आफ्रिकेतील निग्रोची हुबेहुब नकळ केली होती.

बैलांच्या गाड्या, मोटारी, घोड्याच्या गाड्या नि सायकली इत्यादि वहानें फारच कौशल्यानें शृंगारलीं होती. कुणि आपल्या आसपरिवारासह एकाद्या मोटारीला तारवाचें रूप देऊन त्यांतून हंसत खिदळत सहल करीत होता. तर कांहीं मित्रमैत्रिणी एका खटान्याला मठाचें रूप देऊन आंत जोगिणी व संन्यासी म्हणून मिरवित होत्या. रंगीबेरंगी कागदांच्या तीरांनी शृंगारलेल्या एका घोड्यांच्या गाडींत तर पेन्शनीत निघालेल्या कांहीं म्हातान्यांनी ढोल व तासा बडवून हिंदु वाजंत्र्याची नकळ चालविली होती. तर कुणि सायकलीला गरुडपक्षाचें रूप देऊन

विदुषकाच्या पोषाकांत तिथ्यावरून उड्डाण केल्याचं कल्पनासुख अनुभवित होते. कांहींजण दारोदार गायनवादन करून पै पैसा मिळवून सण साजरा करीत होते. तर कांहींजण दुसऱ्यावर पावडर व गुळाल उधळून व पिचकांरीतून सुगंध सोडून पैशाची उधळपट्टी करीत होते.

शहरांतील एकदोन नामांकित क्लबांतून तर स्त्री-पुरुषांचे नृत्यप्रकार बँडच्या सुरेल साथीत चालू होते. वाटेतील हिंदु लोक ते संमिश्र नृत्य पाहण्यासाठी क्लबाच्या इमारतीबाहेर घोळक्याघोळक्यांत उभे राहून आपल्या आंबट शोकाचं उघडरित्या प्रदर्शन करतांना दिसत होते.

संध्याकाळी चारपांचच्या दरम्यान शहरांतील कांहीं ठराविक रस्त्यांत शृंगारलेल्या वाहनांच्या नुसत्या रांगाच रांगा लागलेल्या दिसू लागल्या. आंत वसलेली स्त्री-पुरुष मंडळी, पिठाच्या कागदी नळ्या व पावडरची पोंकीट, लांबचलांब कागदांची रंगीबेरंगी चाकं, पेपरमिंटसच्या वड्या, वगैरे हरत-व्हेच्या जिनसा एकमेकावर जोरजोरानं फेकू लागली.

ती गंमत पहात रस्त्याच्या दोन्हीही बाजूला बहुसंख्य हिंदु स्त्री-पुरुष नि मुलें चिक्कार गर्दी करून उभी होती. त्यापैकी बरीचशी माणसं रस्त्यावर पडणाऱ्या पेपरमिंटस इत्यादी आकर्षक जिनसा हळूच पडान्यावरील पोलीसांचा डोळा चुकवून उचलून आणीत आणि त्यांचा वाढता संप्रह करण्यांत आनंद मानीत.

परिस्थितीच्या कटु अनुभवांमुळे ज्याच्या आयुष्यांत अनक स्थित्यंतरे धडली आणि ज्याला आपल्या नावांत तीनदां रुपांतर करणं क्रमप्राप्त झालं तो एकेकाळचा उनाड पोर बेतू, तद्नंतर बासिस्मा घेऊन धर्मलंड बनलेला कपाळकरंटा जुवांव आणि गुन्द्यावर पांघरूण घालण्यापायी

साधुवेषांत भटकणारा आजचा महेश्वरीबुबा त्यावेळीं एका नाक्यावर आपल्या कुऱ्यासह उभा राहून रस्त्यावरील ती मजा पहाण्यांत भगदींच तन्मय होऊन गेला होता.

अलिकडेच पणजीमध्ये मधूनमधून त्याच्या खेपा पडूं लागल्या होत्या. प्रथमतः आपणाला कुणि ओळखणार तर नाहीना या शंकेनं तो भयभीत होई. पण अनुभवानें त्याची ती साशंकता फोल ठरली. तो आतां निर्भयपणें जिथं तिथं फिरूं लागला होता. त्यानं मुक्याचं सोंग घेतलं होतं, याचं कारण आपल्या मातृभाषेखेरीज त्याला दुसरी भाषा अवगत नव्हती हें होय. कोंकणी बोलण्याची तर त्याला बिलकुलच सोय नव्हती.

गोव्याच्या हद्दींत पाऊल टाकून त्याला आज जवळजवळ एक महिन्याहून अधिक काळ लोटला होता. तेव्हांपासून 'खऱ्याचें जग नाही !' याचा तो अनुभव घेत होता. जग हें मोठं 'गौडबंगाल' आहे असं त्याला वाटे. वेषांतरामुळें दुनियेतील मनुष्यजातीचे कितीतरी विचित्र नमुने तो उघड्या डोळ्यांनीं अलिकडे पाहूं लागला होता. जुन्या गोव्या-हून भाणस्तारच्या पुलाकडे जाणाऱ्या पायरस्त्याच्या डाव्या कडेला एका मोकळ्या माळावर एक लहानगा वाडा वसलेला आहे. तेथिल बहुतेक घरे गावडे लोकांची आहेत. घरे कसली म्हणा तीं—जवळजवळ झोंप-ड्याच. असतील तिथं एकंदर १०।१२ कुटुंबं. बहुतेकांचा धंदा शेतीचा. शिवाय तीं सर्वच कुटुंबं हिंदु गावड्यांचीं. त्या भागाला चारवाडा हें नांव आहे. या वाड्यापासून २।३ डेळ्यांच्या अंतरावर तेथिल एका गावड्यानें एक लहानगं खळनाथाचं देऊळ खखर्चानं

बांधलं असून इथं देवाला 'प्रसाद' लावण्यासाठी लांबूनलांबून लोक येतात. त्या देवळाचा उत्पादक शिपुलो हाच त्या देवळांत देवाला प्रसाद लावण्याचें गांवकाराचं काम करीत असतो. हें देऊळ म्हणजे एक लहानशी कुटी आहे. बाहेर लोकांना बसण्यासाठी छोटासा मंडप उभारला आहे. संबंध देवळाला सफेत चुना फांसलेला आहे. जवळपास एकही घरदार नाही. देवळाच्या समोर एक लांबच लांब खळी असून तिच्यांत कुणि चालतांना पडूं नये म्हणून तिच्या दोन्हीही कडेला निरनिराळ्या झाडांची रांगच रांग उभारली आहे. या खळीत पूर्वी चारवाड्यांतील माणसं शौचाला येऊन बसत. पण पुढें या ठिकाणी देऊळ झालं आणि लोकांनी तिथं घाण करण्याचं सोडून दिलं.

ज्यावेळीं महेश्वरीबुवा गोव्यांत आला तेव्हां कांहीं निमित्तानं त्यांची या देवळाच्या बाजूनं खेप पडली. आणि सवंध आयुष्य जरी नाही तरी कांहीं थोडासा काळ या देवळांत आपणास दिवस काढावयास मिळतील तर मोठीच बहार होईल असं त्यास तें देऊळ पहातांच वाटलं. तो एकांत त्याला भलताच मानवला. आणि त्याचं भाग्य असं कीं, देवळाच्या मालकाशीं त्यानं त्यासंबंधी मुक्याच्या खुणेनं विचारपूस केली असतां त्याला त्याच्याकडून आशादायक असं उत्तर मिळालं. शिपुलो म्हणाला "देऊळ तुमचंच आहे ! तुमच्यासारख्या साधुसंतांचे पाय या देवळाला लागणं हें मी माझं मोठंच भाग्य समजतों ! वाटल्यास मी तुम्हांला रहाण्यासाठीं लवकरच या देवळाच्यामागे एकादी चुडतांची शोंपडी बांधून देईन. पण तुम्हीं येथें फार दिवस रहात असाल तर ! "

यावर महेश्वरीबुवा खुणेनं त्याला सांगूं लागला—“ मी जगांत सर्वस्वी

एकटा आहे ! मी जिथं जातो तें माझं घर ! इथं रहायला मिळालं त इथं राहीन ! एकूण कुठेंतरी रहायचंच ना ! देवाच्या पायाशीं रहाण्यांत साधुसंताना खरा आनंद असतो ! शिवाय येथला एकांत मला विशेष प्रिय वाटला म्हणूनच इथं रहाण्याची मी इच्छा व्यक्त केली. रोज दो वेळां मला जेवायला मिळालं, रात्रीच्या वेळीं निवांतपणें झोंप घेतां आली, मिम्यंतरीचा वेळ ईश्वरभक्तींत घालवितां आला तर माझ्यासारखा पुण्यशालं मीच ! मात्र इथं रहायचं तर माझ्या पोटापाण्याची कांहींतरी व्यवस्था होणं जरूर आहे . येवढी जबाबदारी तुम्ही आपल्या शिरावर घे असल्यास परमेश्वर तुम्हाला सदासर्वदा संतुष्ट राखील—”

शिपुल्या गावकारानं महेश्वरीबुवांना त्याबद्दल पूर्ण निर्धास्त रहाण्यास सुचीवलं.

दिसायला जरी त्याची ही दृष्टि औदार्याची होती तरी तो मोठे व्यवहारी मनुष्य होता.

बुवा आपल्या देवळांत रहात आहे याचा आपण कसाकाय फायद करून घ्यायचा हा व्यापारी तर्कच त्याच्या त्या औदार्याच्या मुळाशी होता. संताच्या पुण्याईवर त्याला आपल्या देवळाचं वैभव वाढवायचं होतं. मातीतून सोनं काढायची कला त्याला आत्मसात करायची होती.

—आणि अखेर घडलं तेंही त्याच्या मनाजोगतंच—

महेश्वरीबुवा त्या देवळांत रितसर स्थायिक होतांच शिल्पुया गावकाराने त्याच्याबद्दल भलतीच वदंता गांवागांवांतून पसरण्याची शकल साधली बुवाजी एकंदर १३ महिने आणि १३ दिवस या देवळाच

आसऱ्याला रहाणार आहेत असं तो ज्याला त्याला सांगूं लागला. त्याचं कारण इथं तितकी मुदत वास्तव्य करण्याबद्दल त्यांना आपल्या दिवंगत गुरूंचा स्वप्नांत साक्षात्कार झाल्याची त्यानं थाप मारून दिली. तदनंतर बुवाजीनं कुठं निघून जावं यासंबंधी ही १३ महिने १३ दिवसांची मुदत उलटतांच त्यांना पुन्हां गुरूमहाशयांचा स्वप्नांत साक्षात्कार होईल वगैरे स्वतःच्याच कल्पना त्यानं प्रसूत केल्या. शिवाय महेश्वरीबुवा हे आत्मज्ञानी असून मनुष्याच्या मनांतील एकूण एक गोष्टी न सांगता ओळखूं शकतात, आणि त्याबद्दल लोकांना सल्लाही पण देऊं शकतात, असाव्य असे रोग आपल्या नुसत्या वाणीनं बरे करूं शकतात वगैरे अद्भूतरम्य गोष्टी उठतां वसतां श्रद्धाळू लोकांना तो सांगू लागला. साहजिकच या जाहिरातवाजीचा गांवोगांव प्रचार होऊन कांहीं दिवसांनीं महेश्वरीबुवाच्या दर्शनासाठीं लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी त्या देवळाकडे लोटूं लागल्या आणि त्यांच्या पुढ्यांत रोज पैशांचा आणि निरनिराळ्या वस्तूंचा पाऊस पडायला सुरवात होऊन कांहीं दिवसांनीं त्या बुवावाजीच्या नाटकाचा कळस होणार अशीं स्पष्ट चिन्हं दिसूं लागलीं. साहजिकच पूर्व कल्पना नसतां महेश्वरीबुवांना भक्तगणांच्या आकांक्षापुढें मान तुकविणें क्रमप्राप्त होऊन शिंपल्या गांवकराच्या व्यावहारिक सल्ल्यानुसार त्याला आपलं धोरण ठेवावं लागलं.

एक प्रकारें त्यानं जगावर चालविलेला तो सूडच होता.

उपाशीं पोटीं दोन प्रहरीं दारांत येणाऱ्या भिकाऱ्याला ‘पुढें जा!’ म्हणून निर्दय सूचना करणारे, स्वतःच्या भाटांत खोरेंकुदळ घेऊन श्रमणाऱ्या मानायांच्या मजुरीत काटाकाट करणारे लोक अंधश्रद्धाळू बनून

आज त्याच्यापुढे न मागतां सवरतां पैशांची धार ओतीत होते, जें कधीं मागून मिळालं नसतं तें त्याला आज लबाडीच्या जोरावर हात न पसरतां मिळत होतं. जितके दिवस ही छूट करतां येईल तितके दिवस ती करावी अशा रीतीची विचारसरणी सुरू होऊन महेश्वरी बुवा आतां पैशांच्या मार्गे लागला होता.

पण पैशांबरोबर त्याला दुसऱ्याही एका गोष्टीची जरूर होती. आणि ती म्हणजे कार्मिनला जाऊन भेटण्याची. त्यासाठीं तो जवळजवळ अनेक वेळां पणजीत येऊन गेला. पहिल्यावेळीं मार्केटाच्या बाजून जाऊन त्यानं पुजातावरून दृष्टि फिरवली. पण तिथं पुजात आतां नव्हतं, तें पाहून त्याला किंचित धक्का बसला. त्यानं युक्तिप्रयुक्तीनं मुकेपणानंच मिळवतां येण्यासारखी माहिती मिळवली. आणि त्याला दोन महिन्यापूर्वींच सांतान कॅन्सरच्या विकारानं वारल्याचं कळलं. साहजिकच कार्मिनला भेटण्यास तो उत्सुक झाला. पण ती तूर्त कुठं आहे, काय करते वगैरे त्याला कांहींच सुगावा लागला नाही. बरं, त्यासंबंधी कुणाला स्पष्ट विचारण्याचीही सोय नव्हती. त्यानंतर एकदोन वेळां पणजीत येऊन कार्मिन कुठं दिसते किंवा काय हें तो पाहून गेला. पण छे ! ती त्याला शोधूनही कुठं सांपडेना. तिला भेटण्यांत त्याचे अनेक उद्देश होते. घरांतून गेल्यावर तिला आपल्या कृत्याचा कधीं पश्चात्ताप झाला असेल का ? आपण मोटारीवर नोकरीला असतांना तिच्याखालीं झालेल्या अपघातामुळे आपणास फरारी व्हावं लागलं या विषयी तिला कांहीं माहिती असेल का ? ती सध्या काय करीत असेल ? कुठं रहात असेल ? तिची आपली यापुढं

भेट झाली तर ती आपणाबरोबर पुन्हा संबंध ठेवायला तयार होईल का? वगैरे प्रश्न तो आपल्या मनाला एकांतात बसला असतां विचारी.

आज पणजीत इंत्रुज असल्याचें त्याला माहित झाल्यानें कदाचित चुकून कार्मिन रस्त्यांत आपल्या नजरेस पडली तर पहावी म्हणून तो मोटारीतून पणजीला आला होता.

जवळ जवळ अंधार पडेपर्यंत तो रस्त्यावरील इंत्रुजाची गममत पहात होता.

पण त्याचा तिथं उभा रहाण्याचा हेतु कांहीं सफल झाला नाहीं.

शेवटीं कंटाळून तो आपल्या मुक्कामीं जाण्यासाठीं हातांतील कुत्र्याला बरोबर घेऊन मोटरस्टँडच्या दिशेनें जाऊं लागला. तोंच एक बाई रस्त्यांवरील दिव्याच्या उजेडांत आपणासमोरून येत असलेली त्याला दिसली. तिच्या केंसावर आणि पोषाकावर कुणितरी पावडर आणि लाली उधळली होती. तिचा पोषाक अगदीं साधा होता. ती बाईबाईनं कुठंतरी चालली होती.

महेश्वरीबुवा त्या बाईकडे पाहतच राहीला. तो आपणाकडे असा डोळे फाडून का पहातो याचं त्या बाईलाही आश्चर्य वाटलं. ती बांकड्या नजरेनं भयाभीत होऊन त्याच्याकडे पाहूं लागली.

ती कोण हें ओळखायला महेश्वरीबुवाला विलंब लागला नाहीं. आश्चर्य आणि भीति या संमिश्र भावनेनं तो क्षणभर बुचकळ्यांत पडला. त्याला संशय राहिला नाहीं. ती तीच होती हें त्यानं ओळखलं हरवलेली वस्तु अचानकपणें हाताला लागल्याचं पाहून कुणाला आनंद होणार नाहीं ? अर्थात त्यालाही तो झालाच.

बाई पुढेंपुढें जात होती.

बुवा मागून चालला होता.

बाई मागं वळूनवळून पहात होती.

बुवाची पावलं वेगानं रस्त्यावर पडत होती.

कांहीं पुढं गेल्यावर जवळपास कुणीच नाहीं असं पाहून त्यानं तिळा
साद घातली—“ कार्मिन ! ”

अकल्पित संकट

२०

आपल्या नांवापाठोपाठ आपणाकडे चावून येत असलेल्या त्या साधुवेष्टांतील पुरुषाकडे पाहून कार्मिन किंचित बुचकळ्यांत पडली. एरव्ही त्या विचित्र माणसानं आपणास हांक मारलेली पाहून ती साहजिकच घाबरली असती. पण आज तसं मिण्याचं तिला बिलकुल कारण नव्हतं. कारण आज इंत्रूजाचा दिवस होता. कुणि तरी ओळखीच्या मनुष्यानं इंत्रूजाच्या निमित्तानं हें वैराग्याचं सोंग घेतलेलें आहे अशी तिनं आपल्या मनाशीं कल्पना करून घेतली. आणि हांक मारणारी व्यक्ति जवळ येईतोंवर ती जिथल्या तिथेच उभी राहिली.

महेश्वरी बुवाच्या हातीं बरोबरच्या कुत्र्याची सांखळी होती. त्या तशा स्थितीतच तो कार्मिनजवळ आला. कार्मिन त्याला त्या वेषांत ओळखणं शक्य नव्हती. पण जेव्हां त्याचा परिचित आवाज तिच्या कानीं पडला तेव्हां मात्र ती इतकी कांहीं दचकली कीं, आपण स्वप्नांत तर नाहींना असा तिला क्षणिक भास झाला.

रागाच्या अनावर धुंदीत संसारांतून उठून गेल्यावर ती जेव्हां पुन्हां पणजीला आली तेव्हां जुवांवच्या मोटारीखालीं घडलेल्या अपघाताची बातमी व आपण पोलीसांच्या हातीं लागू नये म्हणून तो कुठं तरी फरारी झाल्याचं वृत्त तिच्या कानावर आलं होतं. त्यानंतर कित्येक महिन्यांनीं आज ती त्याला पहात होती.

बराच वेळ तीं दोघं रस्त्यांत बोलत उभीं होतीं. इंत्रूजाचा दिवस असल्यानं कार्मिनशीं बोलत असलेला तो बैरागी म्हणजे एक फरारी झालेला इसम आहे असं खात्रीनं सांगणं फार कठीण होतं. त्यामुळें जवळून जाणारीं माणसं तीं इंत्रूजांतील सोंगं आहेत अशीच त्याच्या-विषयीं फार तर कल्पना करून घेत.

त्यांचं चालू असलेलं बोलणं लवकर संपण्यासारखं नव्हतं. म्हणून कार्मिन जुवांववरील परिस्थिति ओळखून म्हणाली—“ आतां इथं अधिक वेळ थांबण्यांत अर्थ नाहीं. आपणाला अजून पुष्कळ बोलायचं आहे असं तुझ्या आतांच्या बोलण्याकडे पाहून मला वाटतं. मग तूं माझ्या खोलीवर चालतोस का ? जें कांहीं आपणाला बोलायचं आहे तें तिथं आपण बोलूंया. माझं बिऱ्हाड अगदींच एकांतांत आहे. मी सांतइनेसला रहाते. ”

“ हरकत नाही. तूं म्हणतेस तिथं मी येईन—”

“ मग असं कर. मी थोडी पुढें जातें. तूं मागाहून ये. ”

ठरल्याप्रमाणें कार्मिन पुढें आणि जुवांव मार्गे याप्रमाणें तीं चालूं लागलीं.

कांहींवेळानें तीं दोघं बिन्हाडीं येऊन दाखल झाली.

त्यावेळीं त्यांना घरांत शिरतांना पहाणारी एकच व्यक्ति जवळपास होती. आणि ती म्हणजे महालक्ष्मीच्या देवळांत सनई वाजविणाऱ्या रामू देवळ्याची. कार्मिन रहात होती त्या घरापासून त्या देवळ्याचं घर जवळजवळ एका उल्याच्या अंतरावर होतं. रामू देवळी हा मनुष्य अस्सल दाखडा होता. त्यानं एक बाई ‘ ठेवलेली ’ होती. ती चार दिवसांपूर्वी गांवीं निघून गेल्यानें परवांच्याच रात्रीं रामू देवळी एकाएकी कार्मिनकडे आला आणि कांहींतरी अचकट विचकट असं तिच्याशीं बोलूं लागला. तिनं तो दाख प्यालेला आहे हें तेव्हांच ओळखलं. त्यामुळें ती साहजिकच त्याच्यावर चिडली. आणि तो ज्या उद्देशानं तिच्याकडे आला होता त्या त्याच्या गैरसमजाबद्दल तिनं त्याची चांगलीच हजेरीही पण घेतली. त्यानंतर नाक मुठीत धरून रामू देवळी निघून गेला होता.

तो आतां एका आंब्याच्या झाडाखालीं काळोखांत उभा होता. त्याची दृष्टि कार्मिनच्या बिन्हाडाच्या दरवाजावर खिळली होती. तो कसला तरी विचार करीत होता, कां कोण जाणे तो इलुइकू त्या बाजूनें पुढें सरकूं लागला.

जुवांसह आत जातांच कार्मिननं तत्काळ दार लावून घेतलं. त्यानंतर तीं दोघं बोलत बसलीं. घरी येतांना रामू देवळ्याच्या दृष्टींतून तीं दोघं जरी निसटलीं नव्हतीं तरी रामू देवळी मात्र त्यावेळीं तिच्या नजरेस पडला नव्हता एवढं खरं. फार दिवसांनीं तीं नवराबायको एकमेकांना भेटत होती. सांडलेले दोन जीव आज एकत्र आले होते. अंतर्त्यामीं तुंबलेलीं दुःखं तीं एकमेकांना बोलून दाखवित होती. तोंच—

रामू देवळी मंद पावलं टाकीत तिच्या दाराशीं आला. जवळपास आपणास कुणि पहात तर नाहीं ना अशी खात्री करून घेतल्यावर त्यानं हळूच दाराजवळ कान नेले. तो ऐकूं लागला.

जुवांव कार्मिनला सांगत होता—“ तूं घर सोडून गेली नसतीस तर कदाचित ही परिस्थितीच माझ्यावर येतीना ! मी संतापून तुझ्या थोबाडीत मारली त्याचं पर्यवसान तुझ्या गृहत्यागांत होईल याची मला कल्पना कशी असणार बरं ? मी केलेलं तें कृत्य चुकीचं असेल पण ती चूक माझ्या हातून का घडली याचा तूं विचार केला होतास का ? माझ्यासाठीं तूं आणि तुझ्यासाठीं मी काय केलं नाहीं ? एकमेकांच्या उपयोगीं पडतांना आम्हां उभयतांच्या भूमिका स्वार्थत्यागावर आधारलेल्या होत्या ! आपण दोघंही पापी होतो ! म्हणूनच तर एवढा मोठा स्वार्थत्याग करण्याइतकी आपली मज्जल गेली ! आपण एकमेकांचीं पापें पोटांत घातलीं आणि एकमेकांना क्षमा केली ! काजार झालों ! त्यामुळें आपापल्या जातीचा आपणाला बळी द्यावा लागला ! त्यामुळें लोकांच्या सहातुभूतिऐवजीं आपण त्यांच्या तुच्छतेचा विषय होऊन बसलों ! पण अखेर अनुभव काय आला ? काजारानंतर तूं आपलं मित्रत्वाचं नातं विसरून माझा

यत्किंचितही अपराध नसतां माझ्याशीं वैऱ्याच्या नात्यानं वागूं लागलीस ! काजाराचं समाधानच मला कधीं लाभूं दिलं नाहीस ! नेहमीं पहावं तेव्हां तूं आपली विचारांत गर्क ! जणुं संसारांत माझी तुला गरजच नाही अशा अविर्भावानं तूं वागायची ! अशावेळीं मला संताप येणं हें मनुष्य स्वभावाविरुद्ध होतं का ?—”

“—पण त्याबद्दल मी तुला दोषच देत नाही ! दोष तुझा नसून माझा होता ! मला तें कळत होतं ! तरीहि मी घर सोडून गेलें—”

“ कां बरं ? ”

“ त्याला कारण होतं ! मी माणुसकीला विसरलें होतें ! खरं खोटं याच्यांतील अंतर मला त्यावेळीं उमजलं नाही ! भावनेच्या आहारीं गेल्यामुळें तशी चूक माझ्या हातून घडली ही गोष्ट खरी आहे ! पण त्याचा पश्चाताप मला नंतर झाला ! कसं आणि कोणत्या तोंडानं तुला सांगूं ? लग्नापूर्वीं ज्या माणसावर आषक वनून मी माझ्या पावित्र्यावर निखारा ठेवला त्याच माणसाविषयींचें कुतुहल मनांतून दूर न झाल्यामुळें मी काजारानंतरही त्याचा ध्यास धरून बसलें होतें ! तें वेड डोक्यांतून काढून टाकणं मला कठीण होत होतं ! आणि म्हणूनच मी तुला दुःखी केलें ! मनांत एक नि वर्तन निराळंच अशा परिस्थितींत येऊन मी पडलें ! तुझा घात केला ! ज्या दिवशीं तुझा संबंध झुगारून मी घरांतून निसटलें तेंही त्या माणसावरच विसंबून ! आज त्या गोष्टीचा मला पश्चाताप होतो आहे ! अनुभवानें माझे डोळे उघडले ! मी आसऱ्याला गेलेला मनुष्य आधींच लग्नबंधनानं जखडला होता ! तो माझं दर्शन घ्यायलाही तयार होईना ! आपल्या सुरळीत चाललेल्या संसारांत त्याला मीठ काळवायचं

नव्हतं ! म्हणून आल्या पावलीं परत जाण्यास मला त्यानं आपल्या
 नोकराकडून हुकूम पाठविला ! मी शरमून गेलें ! माझ्या मुखपणाची
 मला कीव आली ! जुवांव, त्यानंतर मी पुन्हां तुझ्याकडे यायला निघालें !
 मडगांवला रस्त्यांत एक बाई भेटली ! ती त्या गांवची सून व आमच्या
 पोंबुपेंची मुलगी होती ! बऱ्याच वर्षांनीं आमची भेट होत होती !
 तिनें विचारलेल्या प्रश्नांना मी खोटीच कांहींतरी उत्तरं दिलीं ! ती
 मला आपणाकडे दोन दिवस पाहुणचार घेण्यास आग्रह करूं लागली !
 मला तिचा शब्द मोडवेना ! अखेर मी तिला होकार दिला ! तिच्याबरो-
 बर तिच्या घरीं गेलें ! दोन दिवस तिथें राहिलें ! आणि तिसऱ्या दिवशीं
 मडगांव सोडलं ! मी कुठ्ठाळीला आलों तेव्हां एका डायव्हरनं तुझ्या
 मोटारीखालीं अपघात घडल्यानें तूं आजच फरारी झाल्याची मला बातमी
 दिली ! ती ऐकून मला धक्का बसला ! घडलेली चूक उघडपणें तुझ्यासमोर
 मांडून त्याबद्दल तुझ्याशीं क्षमेची याचना करावी हा पणजीला तुझ्याकडे
 परत येण्यांत माझा भावार्थ होता ! पण जेव्हां माझे ते मनोरे फोल
 आहेत असं मला कळून चुकलं तेव्हां नशिवाला दोष देण्यापलिकडे
 मी दुसरं कांहीं केलें नाहीं ! आतां पणजीला येण्यांत मला एकच काय
 तो आधार होता ! तो म्हणजे माझ्या वडिलांचा ! मी गृहत्याग केल्याचं
 कळतांच ते भलतेच संतापले असतील याची मला जाणीव होती !
 त्यांच्याकडे त्या लाजिरवाण्या परिस्थितींत जाणं ही मला भलतीच
 आपत्ती वाटली ! पण काय करणार ! कुठें जाणार ? वडिलांकडे न जावं
 तर जगांतील दुसरा कोणता दरवाजा मला उघडा आहे यासंबंधीं मी
 विचार केला ! पण न्यर्थ ! शेवटीं मी कंटाळलों ! आणि वडिलांकडेच

जायचं असा मनाचा निश्चित निर्णय घेऊन मी कुडाळच्या तारीत एकदाचं पाऊल टाकलं ! तार आगशीच्या किनाऱ्याकडे जात होती ! माझं मन पुन्हां उंचवळून आलं ! डोक्यांत कसल्यातरी विचित्र कल्पना येमान घालीत होत्या ! खरं सांगू तुला ? मला अकस्मात जीवाचाच कंटाळा आला ! वाटलं, नको आतां कुठे जाणें ! त्यापेक्षां तोल गेल्याचं खोटं नाटक करून आपण नदीत घाटून ध्यावं हेंच उत्तम ! आणि मी क्षणांत ते मनांतील गुप्त बेत प्रत्यक्ष कृतीत उतरून मोकळेंही पण झालें ! पण मी मरावें अशी देवाची कुठं इच्छा होती ? मी पाण्यांत घाटून घेतलं तोंच तारीवर वरहे मारणाऱ्या एका माणसानें मला वांचविण्यासाठीं पाण्यांत उडी टाकली ! त्यानं मला बुडायला दिलं नाही ! तो मला तारीवर चढवून मोकळा झाला ! लोकांनीं माझा तोल गेल्याची कल्पना केली ! त्यापैकीं एकानं बहुतेक माझं विंग ओळखलं असावं असं मला वाटलं ! मी आगशीला येऊन पडलें ! कांहीं वेळानें मी मोटारीतून पणजीला गेले—”

“—ही बातमी त्याच रात्रीं मंगेशीला एका भटाकडून मला कळली. हा भट त्याच तारीत होता. आठवण्याचा प्रयत्न केल्यास तुला त्याची स्मृति होईल कदाचित—”

“ होय ! ” कार्मिन चेहऱ्यावर मंद हास्य खेळवून म्हणाली—“होता खरा असा एक भट त्या तारीत ! ”

“ त्यावेळीं तुला पणजीला येऊन गुपचुपपणें भेटण्यास मी किती उत्सुक होतो ! पण माझी परिस्थितीच त्या प्रसंगीं इतकी बिकट होती कीं मनांत असूनही मला तसं करतां येणं शक्य नव्हतं ! त्याचे दुसरेच दिवशीं मी इंग्रजीत पळून गेलों ! कित्येक महिन्यांनीं संन्याशाच्या

या भगव्या वल्गांत पुन्हां गोव्यांत प्रवेश केला ! तोही मुका म्हणून ! इंप्रजीतून मी परत गोव्याची हद्द ओलांडली तेव्हां माझ्यांत भळताच फरक झालेला होता. इतका की, मी आपण होऊन तुला माझा आज परिचय करून दिला नसता तर तुझीसुद्धां मला ओळखण्याची छाती नव्हती, होय ना ? ”

“ खरं आहे ! प्रथम तर माझा तुझ्या शब्दावर विश्वासही बसला नाही ! नंतर एकेका गोष्टीचा उलगडा झाला म्हणून तुझी ओळख पटली—”

“ आज बरेच दिवस झाले मी महेश्वरीबुवा या खोट्या नांवाने गोव्यांत वावरतो आहे ! सध्या माझा मुक्काम चारवाडा या ठिकाणी असून मला लोकांनीं जवळजवळ ‘बुवा’ बनविलं आहे ! परिस्थितीनं मलाही लोकांच्या त्या श्रद्धाळूपणाचा फायदा घेणं क्रमप्राप्त झालं ! आज मला पैशांची टंचाई नाही. अल्पावधीतच माझा हा धंदा इतका लोकप्रिय होऊन राहिला आहे की, कांहीं दिवसांनीं लोक माझ्यामागे वेडे होऊन जातील अशी मला आतांच शंका यायला लागलेली आहे ! इथं आल्यापासून मी निदान २।३ वेळां तरी तुझी भेट व्हावी म्हणून पणजीला आलों असेन ! पडिल्याच दिवशीं जेव्हां मी मार्केटच्या बाजूनं फिरकलों तेव्हां पुजात बंद असल्याचं पाहून मी गोंधळांत पडलों ! पुढे तुझा वडील कॅन्सरच्या विकाराने कालवश झाल्याची दुःखकारक बातमी मला कळली आणि तुझ्या भवितव्याविषयीं मला चिंता वाटूं लागली. मोठ्या युक्तीनं मी त्यावेळी तुझी चौकशी केली. तेव्हां तूं पणजीतच कुठंतरी रहात असल्याचं मला माहित झालं. पण नकी पत्ता कांहीं कळेल !

त्यानंतर पुन्हा एकदां तुझा शोध काढीत पणजीत आलों. त्यावेळीही निराशेनंच परत फिरावं लागलं ! आज इंत्रूज असल्यानं त्या निमित्तानं तरी तुझी रस्त्यांत कुठंतरी गांठ पडत असल्यास पहावी म्हणून आज पुन्हां पणजीला आलों ! सुदैवानं माझे ते मनोरे सफल झाले ! अंतः-करणांतली फार दिवसाची आशा आज पुरी झाली. ”

“जुवांव, तूं फरारी झाल्यामुळें पोलीसांनी मला व माझ्या वडिलांना किती त्रास दिला याची तुला कल्पना आहे ? मोटर बेपत्ता केल्यामुळें तुझा मालक तर तुझ्यावर इतका चिडून गेला होता कीं, सांपडल्यास तुझ्यावर गोळी झाडण्याची भाषा तो एकदां पुजातावर आल्यावेळीं माझ्याजवळ बोलला ! त्यानंतर कित्येक दिवस पोलीस तुझा शोध काढीत पुजातावर नियमानें येत होते. मी त्यांना खरी गोष्ट सांगितली. पण ते त्यावर थोडाच विश्वास ठेवतात ! तूं कुंडईच्या घांटीवर सोडलेली मोटर दुसरेच दिवशीं पोलीसाच्या हाताला लागली, ती कित्येक दिवस त्यांच्याच ताब्यांत होती. पुढें ती मोठ्या महत्प्रयासानं मालकाची मालकाला मिळाली असं म्हणतात. त्यानंतर मात्र पोलीस लोक सहसा पुजाताच्या बाजूनें फिरलेले नाहीं ! तूं कुठं गेलास हें कळायला तर बिलकूल मार्ग नव्हता ! ते दिवस माझे अतिशय दुःखांत गेले ! कांहीं महिन्यांनीं बाप मृत्युमुखीं पडला आणि त्या निमित्तानं पुजातही कायमचंच बंद झालं ! मी उघड्यावर पडलों ! त्यानंतर या अशा स्थितींत दिवस कंठतें आहे ! वडिलाच्या पश्चात हातीं लागलेल्या कांहीं तुटपुंज्या रकमेवर हे आजचं जिणं कसंबसं जगतें आहे ! ऐकलीस माझी कर्मकथा ?...”

त्यानंतर त्या दोघांत आणखीही बरीच बोलणीं झालीं.

कांहीं वेळानें कार्मिन मिंतीवरील एका लहानग्या आरशासमोर जाऊन उभी राहिली व तीत आपल्या चेहऱ्याचं निरीक्षण करीत तिने सांगायला सुरवात केली—“सहज इंत्रूजाची मिरवणूक पहायला म्हणून गेलें होतें ! रस्त्यांत त्या मेल्या एकानं पावडरीनं मला नुसतं न्हाऊ घातलं ! मला असा राग आला होता त्याचा ! पण करणार काय ? इंत्रूजाचा दिवस पडला !”

एवढं ती बोलते आहे तोंच जवळच उभा असलेल्या जुवांवचं लक्ष एका कोनाड्यांतील खिडकीकडे गेलं. तिथं एक बाटली होती. तीत काय आहे हें पाहाण्यासाठी जुवांवचं त्या बाटलीचं बूच उघडून हळूच तिच्याकडे तोंड नेलं आणि ती दाखू असल्याची त्यानं खात्री करून घेतली, त्यानं ती बाटली तशीच हाती धरून कार्मिनला विचारलं—“ही दाखू इथं कोण पितो ?”

“मी स्वतःच !”

“तू ?”

“होय !”

“इथपर्यंत तुझी मजल गेली तर ?”

“काय करूं ? बाप मेला ! तू फरारी झालास ! ज्या मनुष्यावर आषक वनून मी संसाराकडे पाठ फिरविली त्या निर्दयानेही माझ्याशी बेइमानीचं वर्तन केलं ! जगांत जवळचा असा मला कुणित राहिला नाही ! अशा पश्चात्तापदग्ध परिस्थितीत अंतःकरणांतील आग शमवण्यासाठी आयुःप्यांत तोंडघशी पडलेल्या माझ्यासारख्या मुलीनं दाखूचा स्विकार करावा यांत विशेष काय आहे ? पश्चात्तापावर जय मिळविणारी

दारू इतकी लोभनीय आणि सहजसाध्य वस्तु जगांत दुसरी कोणती असेल तर त्याची मला बिलकुल कल्पना नाही ! म्हणूनच दारू ही मला प्रिय वाटली ! रोज न चुकतां मी हल्लींशा दारू पितें ! खोटं कशाला सांगूं ? ती घेतली म्हणजे जरा बरं वाटतं ?”

कार्मिनचं तें म्हणणं जुवांवला विचारांती तितकंसं खोटं वाटलं नाही. परिस्थितीच्यापार्यी आयुष्यांत नाडलेला मनुष्य प्रसंगी शेणांतल्या किड्याप्रमाणें किती हीन दशेला पोचतो हा स्वानुभवाचा धडा त्यानंही जीवनांत गिरविला होता. त्यामुळं कार्मिन त्याच्या तिरस्कारास पात्र ठरण्याऐवजीं त्याच्या हलुवार हृदयाची सहानुभूति मात्र मिळवून बसली. जुवांवनं डाव्या हातीं असलेली ती बाटली किंचित वर धरून एकवेळ तिच्याकडे डोळे वटारून पाहिलं व दुसऱ्याचक्षणीं आपली दर्याद्र दृष्टि त्यानं कार्मिनच्या चेहऱ्यावर खिळवली. एक दीर्घ निश्वास टाकला. आणि दाटून आलेल्या गळ्यावाटे कातर आवाजांत तो म्हणाला—“ कांहीं नाही ! आजपासून दारू पिणं बंद ! हिचा नाद तुला यापुढें कायमचा सोडला पाहिजे ! तुझ्या स्वतःकरितां आणि वाटलं तर माझ्यासाठींही !”

“ काय म्हणालास तूं ! तुझ्यासाठीं मी दारू वर्ज्य करूं ? केली असती ! पण तूं यापुढें सतत मला जवळ घेऊन बसला असतास तर ! संसाराच्या पिंजऱ्यांत आपण उभयतां पुन्हां अडकून पडलों असतो तर ! पण तें आतां शक्य नाही !—”

“ शक्य नाही ?...कां...”

“ याचं कारण तूं गुन्हेगार आहेस ! सरकारची तुझ्यावर करडी नजर आहे ! गुन्हांतून मुक्त होण्यासाठीं तूं फरारी झालास त्याचं शासन

सरकार तुला तुलांत पाठवून भोगायला लावील !! तुझं कर्म तुला स्वस्थ बसूं देणार नाही ! पोलीस तुझ्या शोधांत आहे ! अशा स्थितीत तुला आणि मला एकत्र कसं बरं रहातां येणार ? कोलमडलेला संसार पुन्हां उभारावयाचा म्हणजे आपणाला एकत्र राहिलं पाहिजे ! आणि तुझी आजची परिस्थिति तर तसं करणं आपणाला शक्य नाही असं मला स्पष्ट बजावून सांगते आहे—”

“तुझी ही कल्पना तितकीशी बरोबर नाही ! त्याला उपाय आहे ! दस्त्या तो तुला सांगतो ! पण त्यापूर्वी मला हें सांग की, खरोखरच माझ्याबरोबर रहायची तुझी इच्छा आहे का ?”

“निःसंशय !”

“कार्मिन, माझं स्वप्न एकूण खरं ठरणार तर ? कित्येक दिवसापासून तुझी पुन्हा भेट झाल्यास तुला हीच विनंती करायची अशा रीतीचें मांडे मी मनाशीं खात होतो ! त्या गोष्टीला तू आज विचारण्यापूर्वीच उत्तेजन दिलेलं पाहून मला वाटूं लागलं आहे की, आपणां उभयतांचं आयुष्य हें लौकिक दृष्ट्या जरी एक मोठं ‘गालबोट’ असलं तरी तुझ्या माझ्या दाट मैत्रीच्या जोरदार संघटनेवर संभावित जगाला आपण यापुढं असं दाखवून देऊं की, पाप करणाऱ्यालाच पुण्यावर आपला हक्क सांगता येतो ! जो आयुष्यांत एकदांही पाप करित नाही त्याला पुण्यावरही हक्क सांगता येणार नाही ! हें तत्वज्ञान ज्यानं आत्मसात केलं त्याला आपल्या आयुष्यांतील केवढंही मोठं गालबोट पुसून टाकणं अशक्य नाही—”

“पण तुझा हा संकल्प व्यवहारांत यशस्वी होणं शक्य आहे का ?”

“ कां नाही ? जगांत सुरवातीस अशक्य वाटणाऱ्या गोष्टीतूनच नेहमी शक्यतेची वळयें निर्माण होत असतात ! मात्र त्यासाठी आपणाला एकच गोष्ट करावी लागेल—”

“ ती कोणती, जुवांव ? ”

“ गोव्याची हद्द ओलांडून आपण कुठंतरी दूरवर पळून जाण्याची ! ही एवढी गोष्ट केली कीं आषण निःसंशय सुखी झालों असं समज ! हिंदुस्थानच्या कुठल्याही दूरच्या भागांत आपणा उभयतांना पळून जाण्याइतका माझ्याकडे पैशांचा आज खासच तुटवडा नाही ! तुला खात्री करून घ्यायची आहे का ? मग पहा ” असं म्हणून त्यानं कफनीच्या आंतील खिशांतून तिला एक नोटाचं जाडजूड पुडकं काढून दाखविलं आणि तो पुढं म्हणाला “ हे एवढे रुपये मी कुठून आणले तुला माहित आहे ? हें सगळं धन मी बुवाबाजीवर कमविलेलं आहे ! मूर्ख जगाच्या अंधश्रद्धाळूपणाचा हा रोखठोक नफा आहे ! मला ठाऊक होतं कीं एक दिवस आपलं बुवाबाजीचं बिग फुटणार आणि आपणाला गोव्याला कायमचा रामराम ठोकावा लागणार ! तो प्रसंग जरी माझ्यावर अद्यापि आला नसला तरी लवकरच येईल याबद्दल मला संशय नाही ! म्हणूनच मी खिशांत ठेवलेल्या या सगळ्या नोटा आयत्यावेळीं धांदल उडूं नये याकरितां आगाऊच इंग्रजी करून ठेवल्या आहेत ! तुझी इच्छा असली तर आतांच्या आतां आपण त्या तयारीला लागूं ! तिथं कुणीच आपणाला ओळखणार नाही अशा दूरवरच्या एकाद्या बकाली शहरांत पळून जावूं ! तिथं जाऊन आपण कांहीं तरी व्यापार धंदा करूं ! नांवांत आणि रहाणींत बदल करून संसारांत

एकमेकांना सुखी करण्याचा प्रयत्न करू ! मजा करू ! आयुष्यांत कदापिही न उपभोगलेल्या सुखाचा आस्वाद घेऊं ! मनाच्या स्मृतिगुहेतून आपण गुरगुरणाऱ्या हिंसाश्वापदरूपी पूर्व कर्मांना हुसकावून लावू ! पण कार्मिन, मला हें प्रचंड धाडस करायला लावणारी एकच एक अचाट शक्ति आज भूतलावर नांदत आहे ! ती शक्ति तुझ्यांत आज मला दिसते ! कारण माझ्या दृष्टीनें तूं माझे आजच स्फूर्तिस्थान आहे ! तुझ्याखेरीज मात्र माझे हे सगळे बेत व्यर्थ आहेत ! आपणाला आज जी एकमेकांच्या सहाय्याची जरूरी आहे, ती आम्हांस पापाकडून पुण्याकडे नेण्यासाठीच बरं—”

“जुवांव, कार्मिन तुझ्या शब्दाबाहेर नाही ! तूं सांगत असशील तर आपण याक्षणीं घरांतून निघून जावू—”

“कार्मिन तूं किती चांगली आहेस !” जुवांवनें तिला आपल्या जवळ ओढीत म्हटलं.

तोच हर्षानें वेडा झालेला रामू देवळी बाहेरून दाराला लावलेले कान हळूच बाजूलां करून घाईघाईनें पावलं टाकीत कुठंतरी धापा टाकीत जाऊं लागला.

कांहीं वेळानं तो परत आला. त्याच्याबरोबर एक काब व एक सोल्दाद अशीं दोन पोलिसचीं माणसं होती. येतांच त्यांनीं जोरजोरानं कार्मिनच्या घराचं दार ठोठावयाला सुरवात केली. “त्यादिवशीं तूं मला पिटाळून लावलं त्याचं हें प्रायश्चित्त भोग !” असं आतां दार उघडतांच कार्मिनला आपण सूचित करूं असा रामू देवळी त्यावेळीं आपल्या मनाशीं बेत रचूं लागला.

बराच वेळ पोलिसांकडून दारावर धक्के बसत होते. पण आज अना-
 द्रुत संकटाला विचकून गांगरून गेलेल्या त्या नवराबायकोनं बाहेर
 पोलिस आले आहेत हें कळतांच त्यांना दार उघडायचें सोडून आंतील
 बत्ती मात्र घालविली. आणि कसल्यातरी प्रासंगिक कानगोष्टी करण्यांत ते
 दोन लाचार जीव गढून गेले. त्यांना त्या दुःप्रसंगाची सुळीसुद्धां कल्पना
 नव्हती. आर्गीतून सुटून फोफाट्यांत पडल्यासारखी त्यांची स्थिति झाली.
 तरी वरं कीं, कार्मिनला त्या प्रसंगांतून निसटण्याची तितक्यांत एक
 तोड सुचली. तिनें जुवांवचा हात हळूच आपल्या हातीं घेतला आणि
 तिनें मागील दारचा दरवाजा आवाज न करितां हळूच उघडला,

तों काय ?

एक पोलीस तिथं उभा असलेला त्याला दिसला.

जुवांवचं परिस्थिति ओळखली.

मागील दारीं धूर्ततेनें अंधारांत दडून उभ्या राहिलेल्या सोल्दारांनं
 कार्मिन दार उघडून बाहेर निघतांच कारण नसतांना तिचें डाय्या
 हाताचें मनगट घट्ट पकडलें. जुवांवची सहनशीलता लयास गेली. त्यानं
 जवळच असलेल्या कांहीं जळाऊ लाकडांतून एक मोठी काठी क्षणांत
 उचलून घेतली आणि ती अशा जोरानं कांहीं त्या सोल्दाराच्या
 डोक्यावर हाणली कीं दुसऱ्याच क्षणीं तो सोल्दार डोळ्यासमोर अंधेरी
 येऊन धाडकन जमिनीवर कोसळला. हें काम इतक्या जलद गतीनं झालें
 कीं, तिथं झालेली गडबड ऐकून पुढील दारांत उभा असलेला काब व
 रामू देवळी तिथं येऊन ठेपण्यापूर्वीच कार्मिन आणि जुवांव एकमेकांचे
 हात धरून शेजारची टेकडी चढूं लागलीसुद्धां.

तोंच काब आणि रामू देवळी तिथं येऊन दाखल झाले. सोल्दाराला मूर्च्छित पडलेला पाहून तर त्या दोघांची बरीच घाबरगुंडी उडाली. लोकांना जमविण्यासाठी रामू देवळ्यानं मोठमोठ्यानं आरडाओरड करायला सुरवात केली. काब मात्र टेकडीवरून पळून जाणाऱ्या माणसांचा पाठलाग करण्यासाठी धाईधाईनं वर जाऊं लागला. तो मनांतून जरी भलताच घाबरलेला असला तरी त्याच्यावर पोलिसी संस्कार झालेले होते. आपण अशा स्थितीत गुन्हेगाराला पकडलं तर आणखी एकादं फित चढण्याची त्याला आशा होती. म्हणूनच पळणाऱ्याला पकडण्यासाठी तो देहाची विशेष पर्वा न करितां धांवपळ करू लागला.

जुवांव आणि कार्मिन आतां ती लहानगी टेकडी ओलांडून तिच्या पाठीमागे असलेला दुसरा एक मोठा डोंगर चढू लागली होती.

त्या दोघांमागून काब पळत सुटला होता.

जुवांवला मात्र कार्मिनमुळे धांवताना बराच त्रास होत होता. नपेक्षां काबाच्या हातावर तुरी देणं कांहीं त्याला कठीण नव्हतं.

सरतेशेवटीं काबानं त्याचा पाठलाग केलाच.

जवळ येतांच स्वसंरक्षणापायीं बेतू काबावर तुटून पडला. दोघांची बराच वेळ झटापट झाली. जणू काय दोघेही एकमेकाचे प्राण घेताहेत कीं काय अशी कार्मिनला त्यावेळीं दाट शंका आली. ती तर अगदीं घाबरून गेली होती. तिच्या हातापायांना कांपरं भरलं होतं. छाती वर खालीं होत होती. त्या दोघांनीं एकमेकाला सोडावं म्हणून तिनं प्रयत्नाची शिकस्त केली. आणि त्याला यश येत नाहीं असं पाहून ती एकदोनवेळां किंचाळलीसुद्धां. शेवटीं तिनंही बचावाचं धोरण स्विकारलं. जवळचा एक

मोठा दगड उचलून मोठ्या युक्तीनं तिनं तो त्या काबाच्या डोक्यावर फेंकला आणि क्षणांत त्या झटापटींतून जुवांवची अचानक सुटका झाली. त्यानं अंगांत घातलेल्या कफनीच्या फाटून चिच्या झाल्या होत्या. भुईवरून उठतांच त्यानं प्रथम आपल्या नोटा सुरक्षित आहे कीं नाहीं हें पाहिलं आणि त्यानं एक समाधानाचा निःश्वास सोडला. दुसऱ्याच क्षणीं त्यानं कार्मिनचा हात पूर्ववत् आपल्या हातीं घेतला व तो म्हणाला—“ चल ! लवकर पाय उचल ! लोक इथं आमचा शोध करीत येण्यापूर्वीच आपणाला ही समोरची गर्द झाडी ओलांडली पाहिजे ! नपेक्षां आपली आतां धडगत नाही—”

इतकं बोलून तीं दोघं मिळेल त्या आडवाटेनं पळत सुटलीं.

खालीं रामू देवळी लोकांना जमविण्यासाठीं अजूनही बोंबाबोंब करीत होता.

लोक हातीं पेटत्या चुड्या व कंदील घेऊन इलुइलू जमा होत होते.

काळूचा हृदयस्पर्शी अंत !

२१

ते जंगल नव्हतं. शहराकडे तोंड करून उभी असलेली ती डोंगर टेकडी गर्द झाडांझुडपांनीं खच्चून भरली होती इतकंच ! तिथं हिंस्रप्रापदांना बिलकूल स्थान नव्हतं. फक्त साप व जिवाणू यांच्या दाट अस्तित्वाचीच काय ती त्या ठिकाणीं नजर टाकणाऱ्याला जाणिव होत होती. अंधारामुळे तेथिल वातावरण एकंदरीत भीतिदायक आणि मनाला धक्के देणारं होतं. कार्मिनचा डावा हात जुवांकनं आपल्या उजव्या हातीं घट्ट पकडून ठेवला होता. अडखळत, ठेंचा खात ती त्या रानमाळ्यावरून पळत सुटली होती.

मधूनच एकाद्या विशिष्ट ठिकाणीं जमिनीवरील पाचोळ्यांतून सळसळ असा आवाज होई आणि तितक्यांत भयानं गांगरलेली कार्मिन इलकेंच

किंचाले व क्षणांत जुवांवच्या गळ्याला घट मिठी मारून ब्याला कांहीं वेळ बिलगून उभी राही. तो तिची समजूत घाली. लगेच ती दोघ पुढें निवून जात.

अशा रीतीनं ती कांहीं पुढें गेली न गेली तोंच मागं कसला तरी आवाज झाल्यानं ती दोघ वळून पहातात, तों कुणि तरी एक जनावर आपल्यामागून धांवत येत असल्याचं अस्पष्ट असं ब्यांना दिसलं. 'तें काय !' कार्मिननं भीतभीत जुवांवला विचारलं. तोही अतोनात घाबरला. त्यानं कार्मिनला चटकन आपल्याजवळ ओढलं. तिचे हात तितक्यांत ब्याच्या छातीला भिडले. जुवांवचं काळीज खालीवर होत होतं.

“कुत्रा तर नाहीं तुझा तो ?” संशय येऊन कार्मिननं जुवांवला प्रश्न केला.

एकाएकी जुवांवच्या धडधडणाऱ्या छातीचें प्रमाण वरंचसं कमी झालं. त्या प्रश्नानं त्याचं समाधान झालेलं दिसलं. तोंच तें जनावर शेंपटी हाकवीत त्यांच्याजवळ येऊन टेपलंसुद्धां. तो काळू कुत्रा होता. येतांच जुवांवनं त्याला वर उचलून घेतलं. त्याला कुरवाळलं. आपला गाल नेऊन त्याच्या तोंडाला भिडविला. काळूही त्याच्याशीं भळतीच लगट करूं लागला. आपल्या गळ्यांतील पट्ट्याला अडकविलेल्या सांखळे-सह काळू त्या ठिकाणीं आला होता. ती सांखळ का कोण जाणे जुवांवनं तितक्यांत हळूच काढून घेतली व आपल्या कफनीच्या खिशांत टाकून दिव्ही. काळूवर त्याचं किती प्रेम होतं ! तो जरा कुठं डोळ्याभाड झाला तर त्याला चैन पडत नसे. पणजीहून फरारी झाल्यावर आपल्याशीं ग्रामाणिक दोस्ती करणारा खरा जिन्हाळ्याचा मित्र त्याला जर त्याप्रसंगीं

कोण लाभला असेल तर तो काळू ! इंग्रजीतील एका खेड्यांत ज्या दुर्दैवी घटनेमुळं काळूचा आणि त्याचा संबंध घडला तो प्रसंगच किती अविस्मरणीय होता ! काळू हा त्या खेड्यांतील एका धनगरांनं पाळलेल्या काळ्या रंगाचा आणि ठेंगू जातीपैकीं एक होता. जुवांव साधूवेषांत ज्या दिवशीं त्या खेड्यांत पहिल्यांदाच गेला तेव्हां काळूच्या धन्याला मखून अवघे दोन दिवस झाले होते. त्यामुळे सत्तेच्या अन्नाला काळू मुकला होता आणि गांवांतील लोकांनीं उष्टं म्हणून टाकलेल्या अन्नावर जगण्याची त्याच्यावर पाळी आली होती. जुवांवनां काळूला जेव्हां प्रथम पाहिलं, तेव्हां त्या खेड्यांतील डोंगर-पठारावर जळून राख झालेल्या एका चित्तेशेजारीं काळू मुकाट्याने बसलेला होता. ती चिता दोन दिवसापूर्वीं वारलेल्या काळूच्या धन्याची होती. कां कोण जाणे जुवांवला त्या कुठ्याबद्दल आदर वाटूं लागला. एकदोन दिवसांतच जुवांवनां त्या कुठ्याशीं आपण होऊन मैत्री संपादण्यास सुरवात केली आणि तेथिल आपल्या थोड्याच दिवसांच्या मुक्कामांत काळूला वश करून घेण्यांत त्याला कल्पनातीत यश आलं. त्या मुक्या जनावराला दुसरा धनी मिळाला.

अशा रीतीनं काळू आणि जुवांव एकमेकांशीं निगडीत झाले होते. त्यानंतर काळूला बरोबर घेऊन जुवांवनां महेश्वरीबुवा या हातावर गोंदलेल्या नांवानिशीं गोव्यांत प्रवेश केला होता. मुकेपणाचं सोंग पत्करल्यानें आपला परिचय हातावर गोंदलेल्या त्या नांवानेच तो लोकांना करून देत होता. त्यामुळे नात्याच्या माणसांना सर्वस्वी आंचबलेल्या जुवांवला काळू हा जणुं आपल्या पोटच्या पोरसारखा वाटूं लागला.

एकत्र बसून जेवावं, एकत्र फिरावं, एकत्र शोंपावं, इतकी त्या दोघांची एकमेकांवर भक्ति ! इतकं सचोटीचं आणि निर्भळ प्रेम माणसाला माणसावरही करतां येत नसेल—

थोड्या वेळापूर्वी ओढवलेल्या आपत्तीतून कार्मिनच्या नी आपल्या बचावाचं धोरण स्विकारतांना काळूसारख्या सवंगड्याकडे आपलं कसं-काय दुर्लक्ष झालं, याचंच जुवांवला आतां राहून राहून आश्चर्य वाटत होतं. इतकंच नव्हे तर स्वार्थापायीं लाचार बनून आपण येतांना काळूला बरोबर न घेतां खालींच सोडून आलों याबद्दलही त्याला आतां अतोनाद दुःख झालं. नकळत कां होईना पण काळूच्या बाबतीत घडलेला तो अपराध सामान्य नव्हता याचा त्याला प्रत्यय आला. स्वतःच्या क्रूरपणाची त्याला लाज वाटली. काळू तितक्यांत आपल्या समयसूचकतेनं वासाच्या आधारावर आपला पाठलाग करीत आला नसता तर कदाचित त्याची आणि आपली ही अखेरचीच भेट होती, ही कल्पना येऊन त्याच्या भावनावश अंतःकरणाला क्षणभर पीळ पडला.

—आणि त्याचवेळीं हातीं पेटत्या चुड्या, कंदील व बॅटरीचे दिवे घेतलेलीं कांहीं माणसं आपल्याच बाजूनें येत असल्याचं दृश्य त्याच्या व कार्मिनच्या नजरेस पडून त्या दोघांची अतीशय तारांबळ उडाली—

जुवांवनं वर उचललेल्या काळू कुत्र्याला तत्काळ खालीं ठेवलं. तोंच काळूची दृष्टी त्या मागून येणाऱ्या लोकांकडे गेली आणि तो जोरजोरानं मुंकू लागला. काय दैवयोग तरी पहा ! काळूला मुकण्याची तितक्यांत लहर न येती तर जुवांव आणि कार्मिन नक्की कुठं

पळली याचा अंदाज घेणं त्या मागील लोकांना बरंच कठीण गेलं असतं. पण आतां काय झालं तर काळूच्या भुंकण्याच्या दिशेन वाट काढण्यांत त्या लोकांना अनायासेच मदत झाली. ते मोठमोठ्यानें गिळ्या करीत त्या दिशेनें पुढें पुढें सरकूं लागले. पळपळ सुरू झाली. जुवांव नि कार्मिन पुढें व मागून ते लोक असें दृश्य तितक्यांत दिसूं लागलं. प्रतिकारार्थ पळतां पळतां काळू मोठमोठ्यानं आपल्या भुंकण्याची तोफ त्या लोकांवर डागू लागला. तेवढ्यानें कांहीं लोक भिऊन मार्गेमार्गेच राहूं लागले. तर कांहीं धीर करून पळणाऱ्यांचा पाठलाग करीतच सुटले, “पकडा ! पकडा !” अशा त्यांच्या गर्जना त्यावेळीं सुरू होत्या.

अंधारामुळे पाठलाग करणाऱ्यांना पळणारीं माणसं दिसत नव्हतीं. पण पाठलाग करणाऱ्यांना मात्र पळणाऱ्यांच्या दृष्टीतून निसटणं शक्य नव्हतं. कारण मागून येणाऱ्यांचे देह उजेडामुळे मुळीं लपूंच शकत नव्हते. फक्त कुत्र्याच्या भुंकण्यावरूनच काय ती पळणाऱ्यांना पकडण्याची आस पाठलाग करणाऱ्यांनीं मनाशीं धरली होती इतकंच.

काळू कुत्रा अजून भुंकतच होता. त्याची भेदरलेली दृष्टि त्या मागून येणाऱ्या जमावाकडे लागली होती. परिस्थिति बिकट आहे एवढं जुवांवनां ओळखलं. एकमेकांचा हात धरून तीं दोघं अद्यापिही न थांबतां सारखीं पळत होती. काळू आतां आपणाला सोडून कुठंच जाणं शक्य नाही, तो आपल्या मागून येतो आहे या विश्वासानं पळतांना क्षणभर थांबून मार्गं पहाण्याचंसुद्धां त्यांनीं टाळलं. पण त्यामुळे बिचाऱ्या काळूवर मात्र भलतीच आपत्ती कोसळली ! त्याला वाटलं मागून येणाऱ्या मंडळींना आपण चांगलाच धडा शिकवूं. म्हणून तो जुवांवाच्या नि कार्मिनच्या

मार्गे पळायचं सोडून बिथरलेल्या स्थितीत मागून येणाऱ्या त्या लोकांचाच पाठलाग करीत सुटला. त्याचं भुंकणं एकसारखं चालूच होतं.

काळू त्या जमावावर एकाएकी तुटून पडला.

लोकांची पांगापांग झाली. बोंबाबोंब, धावपळ वगैरे गोष्टींना ऊत आला.

तोंच एकाएकी पिस्तुलांतून कुणितरी गोळी झाडल्याचा प्रचंड आवाज वातावरणांत घुमून इतका वेळ चालू असलेलं कुत्र्याचं भुंकणंही त्याचवेळीं अचानक बंद झालं—

“ ऐकलंस ? आवाज कसला झाला तो ? बंदुकीचा का ? आणि काळू कुठें गेला ? ” इतकं बोद्धून कार्मिन “ काळू ! काळू ! ! ” म्हणून ओरडू लागली.

पटकन् जुवांवन् तिच्या तोंडावर हात धरला. क्षणभर शून्य दृष्टीनं उगीचच आसपास पाहिल्यासारखं केलं. त्याच्या डोक्यांत लखून प्रकाश पडला. काळू ! नाही ! तो आज त्याचा राहिला नव्हता—

आतां पुढें ?

२२

जुवांव आणि कार्मिन आतां भलतींच दमलीं होती. त्यांच्यांत चालण्याचं देखील फारसं त्राण राहिलं नव्हतं. एकदांची ती डोंगर टेकडी सोडून कुठून तरी आपणास शहराचा आसरा घेतां येत असल्यास पहावा म्हणून त्या दोघांची सारखी धडपड चालली होती. पण पोलीस काय दुधखुळे होते ? अंधारांत गुन्हेगारांचा तलास लागत नसलेला पाहून ते त्या रात्री आपल्या मदतीला आलेल्या लोकांसह ती डोंगर टेकडी सोडून निराशेनें माघारी परतले होते. तद्नंतर त्या डोंगराच्या सभोंवतालीं—ज्या ज्या दिशेनें गुन्हेगारांना पळून जाणं शक्य होतं त्या त्या दिशेनें पोलिसांनीं येऊन सशस्त्र पहारा करावयास लागलीच सुरवात केली होती. उजाडतांच पुन्हां डोंगरपठारावर शिरून

गुन्हेगारांना बंदिस्त करायचं हा त्यांचा तसं करण्यांतील व्यावहारिक दृष्टिकोण असावा.

त्यामुळे डोंगरपठारावर लाचार स्थितीत अडकून पडलेल्या बिचाऱ्या जुवांव—कार्मिनला ती रात्र अतिशय कठीण परिस्थितीत घालवावी लागली. ज्या ज्या वाटेनं त्यांनीं निसटण्याचा प्रयत्न करावा त्या त्या ठिकाणीं पोलीस पहाऱ्यावर असल्याचा अनुभव येऊन त्यांचा कोंडमारा व्हायचा. त्यांनीं परिस्थिति ओळखली. दोघांचाही थरकांप होऊन गेला. आणि कां नाही होणार ? स्वप्नाहूनही अद्भूत ! छिन्नविछिन्न झालेल्या प्रेताहूनही अधिक भयप्रद ! नखावर कोरलेल्या ताजमहालाहूनही विस्मयकारक ! अशा अतिरंजीत नि भडक वातावरणाचा स्वानुभवजन्य आस्वाद घेण्याची कटु आपत्ति त्यांच्यासमोर एकाद्या भूतपिशाचाप्रमाणे ‘ आ ’ वासून उभी होती. त्यांनीं तरी किती वेळ धीर धरावा ?

“ जुवांव नाही माझ्यानें रहावत इथं आतां ! काय करूं मी ! मला झोप येतेय ! तहानेमुळे घसा तर अगदीं कोरडा पडला आहे—” कार्मिन एकाएकीं जुवांवच्या गळ्याला मिठी मारून म्हणाली.

“ आपण असं करू या ? ”

“ काय ? ”

“ मी या झाडाला पाठ टेकून बसतो. तूं माझ्या मांडीवर मान टाकून निज. जराशानं उजाडलं कीं येथून आपण पळ काढूं—”

“ बरं तसं करूं ! ” असं म्हणून कार्मिन त्यानं सांगितल्याप्रमाणे त्याच्या मांडीवर डोकं टेकून निजली.

काही वेळ तिला त्रास झाला. जमिन ओबडधोबड आणि दगड धोंड्याने दाटलेली असल्याने प्रयत्न करूनही तिला शॉप येईना. पण त्या स्थितीत तिला फार वेळ रहावं लागलं नाही. कारण शॉपेच्या धुंदीनं तिच्यावर त्यावेळीं इतकी मात केली होती की, अर्च्या पाऊण तासांतच तिचा डोळा लागला.

जुवांवालाही मधून मधून डुलकी येत होती. पण निजायचा धीर काही त्याला होईना. डोळे उघडे ठेवून तो बसला होता. स्वतःपेक्षा त्याला कार्मिनचीच त्यावेळीं अधिक दया आली. कार्मिन आज भलत्याच संकटांत सांपडायला आपणच खरे कारण आहो असे त्याला वाटलं. त्यानं हळूच तिच्या केंसावरून हात फिरविला. क्षणांत आकाशाकडे दृष्टि लावली. एक दीर्घ निःश्वास टाकला.

आसपासचीं झाडं हळून सळसळ असा आवाज निघत होता. मधून मधून एकादा पक्षी गळ्यांतून विचित्र असा आलाप काढून वातावरणाच्या निरूप भयानकर्तेत वाढती भर घालीत होता. आकाश पूर्वीसारखंच काळ्याकुट्र अंतःकरणानं जगाकडे पहात होतं. जवळच्या वेळेवर दर्या विकट हास्य करून खिदळत होता.

जुवांव बसल्या ठिकाणींच घोळू लागला.

अकस्मात त्याला एक स्वप्न पडलं.

स्वप्नांत त्याला त्या डोंगरपठारावर एकटंच सोडून कार्मिन पळून गेली होती. 'कार्मिन ! कार्मिन !!' अशी तिच्या नांवानं ओरड करीत एकाद्या वेडसरासारखा जुवांव मिळेल त्या वाटेनं पळत सुटला होता. एकादा ठेंब

लागून तो जमिनीवर कवडला. दगडाला डोकं आपटून त्याच्या कपाळाला एक मोठी जखम झाली. तिच्यातून रक्तस्राव सुरू झाला. दोन्ही हातांनी त्यानं ती जखम तत्काळ घट्ट दाबून धरली. तो विव्दळून लागला.

एकाएकी कार्मिनची शोंपमोड झाली. जुवांवचं स्वप्न व त्यामुळे त्याचं चालू असलेलं विव्दळणं तिला आतां स्पष्ट ऐकूं येत होतं. ती चटकन् उठून बसली. तिने जुवांवला क्षणांत हालवून जागं केलं.

“कोण ?...कार्मिन !....काय ?...” जुवांव अर्धवट शोपेंतच विचारून लागला.

“जुवांव, असं काय करतोस तूं ? जागा हो ! भीति वाटली तुला ? का स्वप्न पडलं ? उघड पाहूं नीट डोळे !”

“काय झालं ?”

“नाही, म्हटलं तुला स्वप्न पडलं का ?”

“स्वप्न ? होय कार्मिन ! किती भयंकर !—” इतकं बोलून आपणाला पडलेलं स्वप्न त्यानं तिला सांगितलं.

ती हंसली.

जुवांवने तिला हलुच जवळ ओढलं. तिच्या गालावरून हात फिरविला. आणि साशंक बनून त्यानं विचारलं—“माझे हें स्वप्न खरं तर ठरणार नाही ?”

“तुला तसा संशय आला का ?”

“संशय ? छे ! पण वाटलं खरं तसं—”

“बेड तर लागलं नाही तुला ? तुला मी सोडून जाईन, आणि या स्थितीत ? नाही जुवांव ! तें शक्य नाही—”

“नाहीं ना ? विश्वास ठेवूं ना तुझ्यावर ? कदाचित तूं तसा अविचार केलास तर मात्र मला जगणं देखिल अशक्य होईल ! झुरून झुरून मी कुठंतरी मरून जाईन—”

“उगाच घाबरतोस तूं ! एकमेकांना धीर देऊनच आपणाला यापुढं जगांत जगायचं आहे ! कारण आपण दोघेही गुन्हेगार आहोंत ! आपला गुन्हा हेंच आपल्या जीवनाला चिकटलेलं गालबोट आहे ! आपणाला यापुढं जगायचं असेल तर हें गालबोट दुसऱ्याच्या नजरेस न पडण्याची आपणाला दक्षता घेतली पाहिजे, नाही का ?”

“कार्मिन, तूं किती शहाणी आहेस !”

“जुवांव—”

“काय ?”

“किती वाजले असतील आतां ?”

—आणि त्याचवेळीं खाली कुठंतरी कोंबड्यानं ‘कोंऽकों ऽऽ कों ऽऽऽ’ अशी साद घातली—

“ऐकलंस ?” जुवांवने कार्मिनला विचारलं.

“होय.”

“पहांट झाली !”

“चल ऊठ ! याच पावलीं आपण कुठंतरी जाऊं या ! तसं न केलं तर जराशानं आपण आयतेच पोलिसांच्या हातीं पडूं ! डोंगराच्या दोन्हीही बाजूला असलेल्या रस्त्यावर पोलिस कसे बसून आहेत हें रात्री आपण पाहिलंच ना ? ते बहुतेक उजाडण्याचीच वाट पहात असावेत ! जराशानं ते आम्हाला हुडकण्यासाठीं या संबंध डोंगर पठारावर येमान

घालतील ! उजेडामुळे आमचा तलास लावणं त्यांना बिलकूल कठीण जाणार नाही ! शक्य झालं तर त्यापूर्वीच आपण इथून काढता पाय घेतला पाहिजे ! तुला नाही असं वाटत ? ”

“ मला पटतं तुझं म्हणणं ? पण पोलिसांचा डोळा चुकवून या डोंगरपठारावरून कसं निसटावं ही युक्ति कांहीं मला सूचित नाही ! शिवाय इकडच्या वाटाही माझ्या परिचयाच्या नाहीत—”

“ त्याची नको तुला काळजी ! मला इकडच्या सगळ्या वाटा माहित आहेत ! तशांत आतां साधारणसं दिसूंदी लागलं आहे ! आतां वेळ काढूं नकोस ! माझ्यामागून चल ! पाहूं या आपणाला पोलिसांचा डोळा चुकवून निसटतां येईल तर—”

तीं तशींच चालूं लागलीं.

रात्रौ याच दिशेनं तीं दोघं आलीं होतीं.

कांहीं पुढं गेल्यावर तीं एकाएकीं दचकलीं.

रात्रौ मरून पडलेला काळू कुत्रा त्यांना आतां तिथं दिसला. त्यांच्या हृदयांत कालवाकालव सुरू झाली. दोघांच्याही डोळ्यांत क्षणांत अश्रूं उभे राहिले. धावत जाऊन जुवांवनें मृत काळूच्या जवळपास आपले दोन्हीही गुडगे टेकेले. काळूच्या मानेंत पिस्तुलाची गोळी शिरून त्याच्या शरीराचा कांहीं भाग रक्तानें न्हाला होता. जुवांवाला कससंच वाटलं. तो शून्य दृष्टीनं मृत काळूकडे पहातच सुटला. त्याच्यामागे कार्मिन उभी होती. तिनें आपले पुढे आलेले केंस मार्गे नेऊन त्यावर उजव्या हाताचा पंजा ठेवला होता. दृष्टि काळूवर रोंखली होती.

वारा वहात नव्हता. झाडं निस्तब्ध होती. पक्षी पंखांत मान घालून बसले होते. वातावरण कसं भगदीं गंभीर दिसत होतं.....

त्याचवेळीं जुवावनं कर मान करून कार्मिनकडे पाहिलं. तिनेहि त्याच्या नजरेला नजर भिडविली.

“...आतां पुढें?...” त्यांनीं एकमेकांना न विचारलेला हा प्रश्न त्या दोघांच्याही जिभेवर तितक्यांत नाचूं लागला. पण—

माझं नांव देद्व

२३

कशीबशीं तीं दोघं एकदांची एका भाडवाटेंतून खालीं तर आलीं. जवळपास चिटपांखरूं देखील फिरकतांना कुठं दिसत नव्हतं. कुणि आपणाकडे पहात तर नाहीं ना या शंकेनं पुन्हा पुन्हा सभोंवतालीं दृष्टि फिरवून तीं दोघं खात्री करून घेत होतीं. कांहीं वेळानें त्यांना दुसरी उतरण लागली. ती वाट ताळमावला जात होती. कार्मिनचा उजवा हात आपल्या डाव्या हातीं घेऊन जुवांव तिथ्यासकट ती उतरण उतरूं लागला.

पायथ्याशीं येतांच त्यांना एक चुडतांची शोंपडी लागली. त्या शोंपडीबाहेर एक म्हातारा गावडा लाकडं फोडीत होता. जुवाव व

कार्मिन दृष्टीस पडतांच त्यानं हातांतील काम तत्काळ बंद केलं आणि कांहींशा आश्चर्याने तो त्या दोघांकडे पहातच सुटला.

जुवांवनं कां कोण जाणे त्याला तत्काळ जवळ बोलावून घेतलं. त्याच्या त्या झोंपडींत त्याच्याखेरीज दुसरं कुणि आहे किंवा काय याविषयी चौकशी केली. त्यावेळीं तो म्हातारा गावडा म्हणाला “ मी एकटाच रहातो येथें ! मला दुसरं कुणि नाही—”

“ नांव काय तुमचं ? ”

“ माझं नांव देट्ट ”

“ बरं तुम्हाला थोडा वेळ आहे का ?

“ का ? ”

“ काम आहे माझं थोडसं. ”

“ माझ्याशीं ? आणि तुमचं काम ? ”

“ असे बिचकून जावूं नका म्हातारे बुवा. मी सगळं कांहीं तुम्हाला सांगतो. पण त्यापूर्वीं आपण सर्वजण मिळून तुमच्या या झोंपडीच्या आंत जाऊन बसायला आपली कांहीं हरकत आहे का ? ”

“ बिलकूल नाही. चला—” असं म्हणून तो त्यांना घेऊन झोंपडींत गेला.

आंत जातांच म्हाताऱ्यानं त्यांना बसण्यासाठीं जमिनीवर एक फाटका तूटका गोणपाट अंथरला.

जुवांव म्हणाला—“ कांहीं जरूर नव्हती या गोणपाटाची. बसलों असतों अशीच जमिनीवर.”

“बसा हो ! घरांत दुसरं काहीं नाहीं तुम्हाला बसायला द्यायला म्हणून हा गोणपाट दिला—”

लागलीच ती त्या गोणपाटावर बसली.

म्हाताराही जवळच ओणव्यानं बसून प्रश्नार्थक चर्येनं त्या उभयतां-कडे पाहूं लागला.

जुवांवनं हळुहळू एकेक गोष्ट सांगायला सुरवात केली. म्हातारा त्याला एकंदरीत दयाळू स्वभावाचा दिसला. जराशानं त्यानं आपली सारी कर्मकथा त्याला सुनाविली. मदतीच्या आशेनं त्याच्याकडे पाहिलं.

म्हातारा क्षणभर आपल्याशींच विचार करायला लागला. त्या मुदतीत त्यानं नाहींतरी दोनदां कार्मिनकडे दयाशील दृष्टीनं पाहिलं. त्यांनीं निवेदन केलेला एकंदर वृत्तांत एकाद्या नाटकांतील पात्रांनीं रंगभूमीवर वर्णन केलेल्या आत्मकथनपर माहितीसारखा त्याला वाटला. पण त्यांत बुद्धीला विशेष ताण देण्यासारखा काहीं कल्पित नि असत्य भाग असेल याबद्दल शंका घेण्यास मात्र त्याचं मन त्रिलकूल तयार होईना. कारण त्या अपरिचित जोडप्याच्या वाणीत नि हालचालीत नाटक्याचा नाटकीपणा नव्हता हें त्यानें सहजासहजी पारखलं होतं. त्यामुळें त्यांना त्या परिस्थितीत मदत करायला त्याची मुळीच हरकत नव्हती. पण ज्या मार्गानं त्यांना आपण मदत करायची तो मार्ग म्हाताऱ्याला अद्यापि उपलब्ध झाला नव्हता. म्हणून त्यानें प्रथम जुवांवकडे त्यासंबंधी स्पष्टपणें चौकशी केली.

तेव्हां जुवांव त्याला म्हणाला—“आपली हरकत नसल्यास आजचा संबंध दिवस तुमच्या शोंपडीत लपून लपून वास्तव्य करण्याचा आमचा विचार आहे. ही एवढी अडचण निभावली कीं, उद्यां पहाटेच्या

वाफोरांतून आम्ही मुरगांवला निघून जाणार आहोत. त्यापूर्वी आम्हांला आणखी एका बाबतीत तुमची मदत पाहिजे आहे. ती म्हणजे पणजीला जाऊन संध्याकाळपर्यंत आमच्यासाठी थोडेबहुत कपडे विकत घेऊन येण्याची. त्यासाठी लागणारे पैसे मी तुमच्या स्वाधीन करीनच. हे कपडे आम्हांला वेषांतर करण्यासाठी हवे आहेत. चादर वेषांत तर यापुढं बाहेर पाऊल टाकण्याची कांही सोय नाही ! म्हणूनच तर हा वेषांतराचा नवीन उपद्व्याप केला पाहिजे—”

“आलं घ्यानांत. बरं मी असं विचारतों, मुरगांवला पळून जाण्यांत तुमचा हेतु काय आहे ?”

“हेतु इतकाच की, तिथं जाऊन आम्हांला आगगाडीतून इंग्रजीत पलायन करायचं जाहे—”

“अस्सं होय ? मग तुम्ही आतां सांगितली एवढीच माझ्याकडून तुम्हांला या प्रसंगांत मदत पाहिजे तर ?”

“हो. त्याबद्दलचे आपले श्रम अर्थातच फुकट जाणार नाहीत—”

“तें जाऊं द्या हो ! माझ्या कवडीमोल श्रमाची नका तुम्ही पर्वा करूं ! मी जन्माचाच भिकारी आहे ! माझ्याकडून होईल ती मदत मी तुम्हांला करीनच—”

हा हा म्हणतां दिवस कसाबसा निघून गेला.

दुसरे दिवशीं पहांटे ४-४॥ च्या दरम्यान झोंपडी सोडून जुवांव, कार्मिन व तो म्हातारा गावडा एवढी मंडळी पणजीला वाफोराच्या धक्क्यावर येऊन थडकली.

काळोख मी म्हणत होता. नदीत होड्या आणि फतेमाच्या नांगरून पडल्या होत्या. रस्तोरस्ती दिवे तेवत होते.

जुवांव व कार्मिन यांनी त्यावेळीं हिंदुपद्धतीनं पोषाक केला होता. एकंदरीत ती वेषांतराची पद्धत त्यांना चांगली सांगली होती. तिकीट काढून वाफोरांत जाऊन बसण्यापूर्वी सोबतच्या त्या गावड्याला जुवांव एका कडेला घेऊन गेला. त्यानं प्रथम मदतीबद्दल त्याचे आभार मानले. या कानांतली गोष्ट त्या कानांत जायला देऊं नका म्हणून त्याला विनविलं. हळूच खिशांतील कांही नोटा काढून त्याच्या हातांवर ठेवल्या. म्हातारा ते रुपये घेतांना कां कूं करीतच होता. पण जुवांवनें त्याला पुन्हा पुन्हा विनवून सांगितल्यावर त्याला ती रक्कम नाईलाजानं स्विकारावी लागलीच.

आणि तितक्यांत ते एकमेकांचा निरोप घेऊन मोकळे झाले.

जुवांव आणि कार्मिन वाफोरांत जाऊन बसलीं.

धक्का सोडून वाफोर निघेपर्यंत तो म्हातारा गावडा बाहेरच उभा होता.

कांही वेळांत वाफोर मुरगांव बंदराकडे तोंड करून निघाला.

नदीचं निखंद पात्र मार्गे टाकून बाहेरच्या विस्तृत समुद्रांत पदार्पण करतांच वाफोर हेलकावे खाऊं लागला.

त्या तशा स्थितीतच प्रथम दोनापावलचं बंदर घेऊन नंतर वाफोर मुरगांव बंदराकडे वळला.

त्यावेळीं भलतंच चांगलं उजाडलं होतं.

बंदरांत मोठमोठ्या परदेशांतून आलेल्या मालाच्या बोटी समुद्रांत नांगरून पडल्या होत्या. धक्याच्या रांगेनं माल ठेवण्यासाठीं मोठमोठ्या गोद्या बांधलेल्या होत्या; त्यांच्या आंत व बाहेर निरनिराळ्या धान्यानं भरलेल्या गोणींचे ढीगच्या ढीग पडले होते. चिमण्या व कबुतरें यांची भिरींच्या भिरीं त्या गोद्याच्या जवळपास बागडतांना दिसत होती. जवळच रेल्वे स्टेशन होतं.

पणजीकडून आलेला वाफोर धक्याच्या शिडीला येऊन लागतांच उतारू भराभर वर जाऊं लागले. जुवांव व कार्मिनही रीतसर वर गेलीं. तिथं एक कात्र व एक सोल्दार अशीं दोन पोलिसचीं माणसं उभीं होती. यांच्याकडे दृष्टि जातांच जुवांवचं काळीज एकाएकी धडधडूं लागलं. त्याला वाटलं कार्मिनला व आपणाला पकडण्यासाठींच तर हे पोलिस लोक इथं उभे नाहींत ? पण छे ! तो संशय अगदीं चुकीचा होता अशीच जुवांवची कांहीं वेळानं खात्री झाली.

तो तसाच कार्मिनसह घाईघाईनं पुढें गेला. सकाळची मेळगाडी प्रवाशाची वाट पहात स्टेशनांत उभी होती, तिथं येऊन जुवांवनं बंगलूरचं तिकीट घेतलं. जवळच एक चहाचं दुकान होतं. आंत जाऊन त्या दोघांनीं प्रथम चहा घेतला, नंतर तीं स्टेशनांत शिरलीं. गाडींत जाऊन बसलीं. अजून पंधरा मिनिटं होती गाडी सुटायला—

जकातीच्या नाक्यावर—

२४

एकेक स्टेशन मार्गे टाकून गाडी पुढेपुढे जात होती. वास्को, दामोळी, कांसावली व माजोर्डा ही छोटी स्टेशन घेऊन गाडी आतां मडगांवकडे तोंड करून जात होती.

आयुष्यांत कार्मिन आज पहिल्यांदाच आगगाडीत बसत होती. त्यामुळे धांवत्या डब्यांच्या दोन्हीही बाजूंचे सृष्टिसौंदर्य डोळ्यांखालून घालण्यांत ती अगदीच तन्मय होऊन गेली होती. तिला लागूनच जुवांव बसला होता. आणखीही ५।१० माणसे त्या डब्यांत होती.

गाडी मडगांव स्टेशनांत शिरली त्यावेळीं जुवांव व कार्मिन खेरीज करून त्या डब्यांतील एकूणएक उतारू खाली उतरण्यासाठीं दरवाजापाशी जाऊन गोळा झाले. तोंच गाडी स्टेशनांत थांबलीसुद्धां.

क्षणांत कांहीं लोक खाली उतरले. कांहीं वर चढले. जुवांव व कार्मिन बसली होती त्या डब्यांत मात्र त्यावेळी कुणिच चढले नाही. जराशानं गाडी स्टेशन सोडून पूर्ववत चालू लागली.

जुवांव डब्याबाहेर मान काढून उभा होता.

कार्मिन एका बांकड्यावर बसली होती. तिनें हळूच जुवांवाला हांक घातली. त्याला जवळ येऊन बसायला सांगितलं. तो बसला. ती विचारूं लागली—“जुवांव, किती दूर जायचं आहे आपणाला आतां ?”

“—फार दूर ! जिथं आपल्या ओळखीचं एकही माणूस सांपडणार नाही अशा ठिकाणी—”

“...जुवांव...!!”

“....काय कार्मिन ?....”

“....आपली परिस्थिति....”

“....नको ते विचार आतां....!”

“....आपण कुठं जायचं म्हणालास....?”

“....बंगलूरला....”

“....काय करायचं तिथं जाऊन....?”

“....एकमेकांना सुखी करण्याचा प्रयत्न करायचा....आयुष्याला निराळीच दिशा लावून घ्यायची....हातून घडलेल्या पापकर्मावर विस्मृतीचा पडदा टाकायचा....”

....बिचारे जीव....!!

दुधसागराच्या धबधब्याला वळसा घालून गाडी आतां डोंगराचा चढउतार चढत वळणावळणानें चालली होती. प्रवाशांच्या दृष्टिपांतातून सड्जासड्जी न निसटणारा सौंदर्यसंपन्न गोमंतक—सुंदरीच्या गळ्यांतील तो मौलीक अलंकार कुणाही रसिकाच्या चित्ताला भुरळ पाडणारा होता. गाडीतील बहुतेक प्रवासी मंडळी डब्याबाहेर उमसुकतेनं माना काढून तो देखावा आत्मसात करीत होती.

जवळच्या एका डोंगरपठारावरून दुधाळ रंगाच्या पाण्याचे लहानमोठे लोट खाली वहात होते, त्यांच्याकडे स्नेहांकित दृष्टीनं पहाणारी नजीकची ती हिरवीगार वनश्री तक्षणीं आपआपसांत कांहीतरी कुजबुजत होती.

तो देखावा कमी सुंदर नव्हता. पण जुवांव—कार्मिनला त्याचं काय ?

तीं दोघं आपल्याच विचारांत दंग होती.

जुवांवला तर कधीं एकदांचं कॅसलराँक स्टेशन येतं आणि आपण इंग्रजींत जाऊन पडतो असं झालं होतं.

कांही वेळानं जसजसं हें स्टेशन जवळ येऊं लागलं तसतसं आपलं सामानसुमान गाडीतील उतारू जवळ करूं लागले. त्याचं कारण या स्टेशनवर गोव्याकडून रेल्वेमार्गे आलेल्या प्रवाशांकडून ब्रिटिश सरकार-तर्फे कर वसूल केला जातो, आपल्या भवितव्याविषयी जुवांवच्या मनांत त्यावेळीं तर्कवर्तिक चालू होता. मधून मधून तो कार्मिनकडे दर्याद्र दृष्टीनं पाही. क्षणांत एकादा सुस्कारा सोडी. त्याला लागूनच डब्याच्या खिडकीकडे तोंड करून कार्मिन बसली होती. तिनें आपल्या डब्या

हाताचा कोंपर खिडकीच्या कडेवर ठेवला होता आणि त्याच्या तळव्यावर आपली हनवुटी टेकून ती चिंताग्रस्त नजरेन बाहेर पहात होती. तोंच—

गाडी कॅसलराँक स्टेशनवर येऊन थांबली. एक सार्जेंट व एक दोन पोलिस शिपाई गाडीच्या प्रत्येक डब्यांत शिरून बारकाईनं पहाणी करू लागले. फिरत फिरत ते जुवांव नि कार्मिन बसलेल्या डब्यांत आले. त्यांना पहातांच एकदम कसळातरी संशय येऊन कार्मिन एकाएकी किंचाळली. जुवांव काय समजायचं तें समजला. त्याच्या हातापायाला कांपरं भरलं. तो लाचार दृष्टीनं पोलिसांकडे पाहू लागला. क्षणांत त्यानं कार्मिनकडे नजर फिरविली. विशेष विचारपूस न होतां पोलिसांनीं त्यांना रीतसर गिरफदार केलं. कार्मिन बोवून चावून बाईमाणूस पडली. तिला तो देखावा पाहून अकस्मात रडू कोसळलं. ती हुंदके देऊं लागली. जुवांवला वेड लागण्याची पाळी आली होती. त्यानं कपाळावर जोरानं हात मारून घेतला. तो मनाशीं म्हणत होता—“काय झालं हें ! अखेर आपलं गालबोट हा कधींहि न पुसला जाणारा डागच ठरला तर ?”

—आणि त्याचवेळीं जुवांव आणि कार्मिन यांना पोलिसांच्या पहाऱ्याखाली बंदिस्त होऊन चाललेली जवळच्या लोकांनीं पाहिली—

श्री. ना. के. शिरोडकर

याचें आगामी वाङ्मय

१ चांदण्यांतील दृश्य				नाटक
२ दीपगृह				कथासंग्रह
३ वाटाड्या				लघुनिबंध
४ घोड्यांच्या शर्यती				कादंबरी
५ इन्किलाब सिंदाबाद				कादंबरी
६ सरोवराच्या कांठीं		(एकांकिका व रेडिओ नाटिका)		
७ विलायती पंखे				कथासंग्रह

आमचें आगामी प्रकाशन

१ बहुरूपी				द. तु. बांदेकर
२ रसेलनीति				अनंत काणेकर
३ मांडवावरील वेली	...		वि. वि. बोकील	
४ मी रामजोशी			भा. वि. वरेरकर	
५ नटींच्या मुलाखती		...	ह. वि. देसाई	

शेठ हिरजी मोहनजी

मुंबई २

किमया

किमया हा श्री. ना. के. शिरोडकरांचा रूपांतरीत कथासंग्रह छोटा आणि चटकदार आहे. कथासंग्रहांत घारी आणि कावळे ह्यांना वाचा फोडली आहे. कुत्रा कुत्रीच्या भावना दाखविल्या आहे. मात्र ह्या भावना सर्व मानव जातीला लागू होणाऱ्या अशाच आहेत. ह्या कथांतून व्हिक्टोरियावाला कासमपासून मोटारवाला मानुएलपर्यंत, घारीपासून कावळ्यापर्यंत आणि महाराष्ट्रीयानांपासून ब्रह्मी प्रांतियांपर्यंत सर्व तऱ्हेचे नमुने पहावयास मिळतात. ह्या कथांतून लपलेला अर्थबोध आणि तत्त्वज्ञान सामाजिक व राजकीय उन्नतिसाठी धडपडणाऱ्या हिंदी मनाचे उत्तम प्रतिबिंब दाखविणारे आहे. कविवर्य रविंद्रनाथ टागोरांची काव्यमय गूढता आणि कै. शिवराम महादेव परांजपे यांची व्याजोक्ति यांची किंचित छटा लेखकाच्या लेखनशैलीत दिसून येते. ‘बोरीचे झाड’ ‘पिशाचसृष्टीतील प्रणय?’ ‘झेंडा’ आणि ‘विनयभंग’ ह्या गोष्टी जितक्या बोधप्रद तितक्याच आकर्षक, तत्वप्रधान तितक्याच चटकदार झाल्या आहेत. शिरोडकरांची ‘किमया’ विचाराला चालना देणारी, विकारांना बंधने घालणारी आणि भावनांना उत्तेजित करणारी अशीच आहे.

नवाकाळ (ता. २१-११-४०)

[शिवाय अनेक नियतकालिकांचे अत्युत्कृष्ट अभिप्राय]

पुस्तक किंमत १ रुपया

हिरजी मोहनजी प्रकाशन

कादंबरी

		किं.	रु.	आ.	पै.
१ पांखर	ना. के. शिरोडकर	,,	१—४—०		
२ न पुजलेली देवता	भा. वि. वरेरकर	,,	२—०—०		
३ रुतणारे कांटे	ना. धों. उपाध्ये	,,	२—८—०		
४ मातीचें घर !	ना. के. शिरोडकर	,,	२—०—०		
५ अभिसारिका	ना. धों. उपाध्ये	,,	२—०—०		
६ उंबराचें फूल	र. दि. सरमळकर	,,	१—४—०		
७ विरलेलें वस्त्र	कुमुदिनी प्रभावळकर	,,	१—१२—०		
८ तरतें पोलाद	भा. वि. वरेरकर	,,	२—४—०		
९ अब्रूसाठी	शं. कृ. आठवले	,,	२—८—०		
१० गीता	भा. वि. वरेरकर	,,	१—०—०		
११ मदन मंदिर	शं. कृ. आठवले	,,	२—१२—०		
१२ फाटकी वाकळ	भा. वि. वरेरकर	,,	२—४—०		
१३ गालबोट	ना. के. शिरोडकर	,,	२—८—०		

कथासंग्रह

१ नवें जहाज	ना. के. शिरोडकर	,,	१—०—०		
२ बिसमिस	वा. रा. टिपणीस	,,	१—८—०		
३ मोरपिसें	अनंत काणेकर	,,	१—४—०		
४ बॉम्बगोळे	शं. कृ. आठवले	,,	१—४—०		
५ किमया	ना. के. शिरोडकर	,,	१—०—०		
६ दिव्यावरती अंधेर	अनंत काणेकर	,,	१—४—०		

मुलाखती

१ मोठ्यांच्या मुलाखती	ह. वि. देसाई	,,	२—८—०		
-----------------------	--------------	----	-------	--	--

